

Марк Твен. Таємничий незнайомець

Друкується за виданням:

Київ. Видавництво художньої літератури "Дніпро" 1985 р

Твен М. Твори в 2-х томах.

Т-2. "Таємничий незнайомець" стор 278-366 Повість.

Анотація

Задумом "Таємного незнайомця" Твен надавав абсолютно особливий характер; він вважав, що саме в цій книзі зуміє до кінця висловитися по ряду хвилювали його соціальних і морально-філософських питань.

Місце дії повісті — глухе середньовічне австрійське село. Таємничий герой, який називає себе Сатаною і володіє чудовою надприродною силою, втручається в життя мешканців Езельдорфа, які загрузли в корисливих інтересах, убогих віруваннях, безглуздих, що принижують їх забобонах, з трьома хлопчиками-підлітками, з якими він подружився. Сатана веде бесіди про несправедливе соціальному устрої суспільства, про релігію, про природу і характер людини і критикує людей за жорстокість один до одного і за боягузливе плазування перед багатством і деспотизмом, про грізної і очищувальну силу сміху в боротьбі із забобонами, затуманює свідомість людей.

Переклав ЄВГЕН КРИЖЕВИЧ

Марк Твен. Таємничий незнайомець

## Розділ 1

Стояла зима 1590 року. Австрія була відірвана від усього світу і міцно спала. В Австрії й досі панувало середньовіччя і, здавалося, йому не буде кінця. Дехто навіть вважав, що країна застрягла ще далі в пітьмі віків і за своїм розумовим та духовним часоміром перебуває у Добі Віри. Але говорилося це не з докором, а схвально, тож ми так і розуміли й дуже тим пишалися. Я добре пам'ятаю ті слова, хоча й був тоді хлопчаком, і пам'ятаю, що вони тішили мене.

Так, Австрія була відірвана від усього світу і міцно спала, а наше село, розташоване в самому центрі Австрії, спало міцніше за всіх. Воно безтурботно спочивало на самотині, загубившись серед тиші пагорбів і лісів. Туди майже не долинали новини із світу, не порушували його марень, і воно було щасливе понад міру. Перед селом текла спокійна річка, на її гладіні малювались обриси хмарок і відбитки човнів та барж із камінням. За селом здіймалася круча з лісистими стрімкими схилами, а на самісінькій верхівці понурим громаддям височів замок. Шерегу його веж та бастіонів панцирем покривала виноградна лоза. По той бік річки, милі за три ліворуч, розсипалися порослі лісом пагорби, перетяті звивистими ущелинами, куди ніколи не заглядало сонце. Праворуч над річкою нависала інша круча, а між нею і пагорбами розляглася широка рівнина, всіяна маленькими селянськими хатками, які тулилися серед садків і тінистих дерев.

Уся округа на багато миль довкола була спадковим володінням місцевого князя. Челядь дбайливо доглядала замок, з тим щоб він був завжди придатний для проживання, але князь зі своєю родиною приїздив сюди не частіше ніж раз на п'ять років. Кожен його приїзд нагадував прибуття володаря світу, оточеного пишнотою всіх земних царств. Коли ж князь

від'їздив, скрізь знову запановував спокій, схожий на непробудний сон після бучної учти.

Для нас, хлопців, Езельдорф був раєм. Нам не дуже надокучали наукою. Учили нас передусім бути добрими християнами, шанувати діву Марію, церкву і святих мучеників. Це головне, а знати інше вважалося необов'язковим і навіть не дуже бажаним. Знання простим людям ні до чого, бо можуть призвести до невдоволення долею, яку їм призначив бог, а бог не потерпить невдоволених його планами. В селі було двоє священників. Отець Адольф, один із них, був дуже ревний, завзятий священнослужитель, і всі поважали його.

Може, і є священники кращі за отця Адольфа, але в нашій громаді ніхто не викликав до себе такої глибокої та побожної шани. Річ у тому, що він зовсім не боявся диявола. З усіх відомих мені християн лише про нього я міг сказати таке напевне. Через це люди побоювалися отця Адольфа. Всі розуміли, що простий смертний не міг би бути таким сміливим і самовпевненим. Ніхто не хвалить диявола, всі осуджують його, але роблять це з повагою, не зухвало. А отець Адольф лаяв диявола найгіршими словами, які лише наворачталися на язик, аж слухачі здригалися. Часто він відзивався про нього зневажливо й глузливо, і тоді люди хрестились і мерщій ішли геть, потерпаючи, як би з ними не скоїлося лиха.

Отець Адольф справді не раз зустрічався з дияволом віч-на-віч і кидав йому виклик. Усі про це знали. Та й отець Адольф розповідав. Він ніколи не робив з цього таємниці, завжди говорив відверто все як було. І він не брехав: принаймні одна його сутичка підтверджувалася речовим доказом. Посварившись із своїм ворогом, він безстрашно жбурнув у нього пляшку, і в тому місці, де вона розбилася, на стіні його кабінету, залишилася ясно-червона пляма.

Другий наш священник був отець Пітер, якого всі любили і жаліли. Подейкували, ніби він комусь сказав, що бог дуже милосердний і коли-небудь зглянеться на своїх бідних дітей. Такі слова, звичайно, жахливі, але ж не було певних доказів, що отець Пітер їх казав. Та й не схоже це було на нього, завжди доброго, лагідного й щирого. Ніхто й не наполягав, що він проголосив ті слова з церковного амвона, тоді б кожний парафіянин міг почути їх і засвідчити. Казали, ніби він натякав на щось поза церквою, в приватній розмові, але ж це просто могло бути вигадкою ворогів. Отець Пітер мав ворога, до того ж дуже могутнього — астролога, який жив у напівзруйнованій стародавній вежі на краю нашої рівнини й цілісінькими ночами вивчав зірки. Всі знали, що він умів віщувати війни та голод, хоч це й не дуже важко, бо десь завжди точилася війна або хтось голодував. Він умів також визначати за зірками й вичитувати у своїй товстенній книзі долю будь-якої людини, а ще знаходити вкрадене майно. Усі жителі нашого села, крім отця Пітера, відчували перед ним побожний страх. Навіть отець Адольф, який кидав виклик самому дияволу, з розсудливою повагою вітав астролога, коли той ішов селом у своєму гостроверхому капелюсі й довгій розмаяній зірчастій мантиї, тримаючи в одній руці грубезну книгу, а в другій — патерицю, що, як усім було відомо, мала чарівну силу. Казали, ніби сам єпископ іноді прислухається до слів астролога. Хоч астролог вивчав зірки і міг віщувати майбутнє, однак показував себе дуже побожним, що, певна річ, подобалось єпископові.

Але отець Пітер не шанував його. Отець Пітер казав привселюдно, що астролог — шарлатан і ошуканець, що астролог не тільки не має особливих знань і чарівної сили, а й темніший за багатьох інших. Астролог, природно, зненавидів отця Пітера і бажав його загибелі. Ми всі були певні, що саме астролог вигадав байку про жахливі слова отця Пітера і переказав їх єпископові. Отець Пітер ніби говорив їх своїй племінниці Маргет. Даремно Маргет заперечувала це та

благала єпископа повірити їй і не накликати на її старенького дядечка злиднів і ганьби. Єпископ не схотів її слухати. Він позбавив отця Пітера сану на невизначений термін, хоч і не відлучив від церкви, бо мав проти нього лише одне свідчення. Вже два роки, як отець Пітер не справляв своїх пастирських обов'язків, а його паства перейшла до нашого другого священика, отця Адольфа.

Важко жилося протягом цих років старому священикові і Маргет. Раніше їх у селі любили, але все, природно, змінилося, коли вони попали в єпископову неласку. Багато колишніх друзів зовсім перестали з ними зустрічатись, інші збайдужіли, стали непривітними. Коли скоїлося лихо, Маргет виповнилося вісімнадцять років. Це була гарненька дівчина, розумниця на все село. Вона вчила гри на арфі й заробляла собі тим на одяг та дрібні витрати. Але тепер учениці одна по одній пішли від Маргет; її не запрошували на танці й вечірки, які влаштовувала сільська молодь; ніхто з юнаків не заходив до їхнього дому, за винятком Вільгельма Майдлінга, а на його відвідини можна було не зважати. Зганьблені і всіма покинуті, священик і його племінниця зовсім занепали духом, життя більше не дарувало їм радості. А жити ставало дедалі важче. Одяг зношувався, весь час треба було думати, за що купити хліба. І от сталося найстрашніше — Соломон Айзекс, якому отець Пітер заставив свій будинок під грошову позику, оголосив, що завтра отець Пітер мусить або повернути борг, або йти геть з дому.

## Розділ 2

Ми троє завжди, з самого малечку, були вкупі, відразу полюбивши один одного, і з роками наша дружба міцнішала. Ніколаус Бауман — син головного судді; Сеппі Вольмайєр — син власника великого заїзду "Золотий олень" з чудовим садом, тінисті дерева якого збігали аж до берега річки, де стояли платні прогулянкові човни; і третій я, Теодор Фішер, син

церковного органіста, який ще й диригував сільським оркестром, учив гри на скрипці, писав музику, збирав податки в нашій громаді, служив паламарем — одне слово, був корисним членом громади і користувався загальною повагою.

Ми знали всі довколишні ліси й пагорби не гірше за птахів, бо на дозвіллі завжди блукали там або купалися, вудили рибу, плавали човном, каталися по льоду чи з гори на санчатах.

Рідко кому дозволялося гуляти в замковому парку, але ми бували й там, бо дружили з Феліксом Брандтом, найстарішим слугою в замку. Часто вечорами приходили ми до нього послухати оповідки про давноминулі часи й різні дивовижні речі, покурити люльку — він навчив нас курити — і випити кави. Фелікс Брандт воював, був в обложеному турками Відні, а коли ворога перемогли й прогнали геть, то серед трофеїв знайшли мішки з кавою. Полонені турки пояснили Брандтові, для чого ті зерна і як з них варити смачний напій. Відтоді Фелікс Брандт завжди варив каву, пив сам і дивувався нею необізнаних. Якщо надворі була негода, старий залишав нас на ніч. Гримів грім, спалахували блискавки, а він розповідав нам про привидів і всілякі страховини, про битви, вбивства, каліцтва і таке інше, і через те ще приємніше було сидіти в затишку. Майже все, про що розповідав Брандт, він бачив на власні очі. А бачив він за своє життя чимало привидів, відьом і чаклунів. Якось опівночі, заскочений у горах сильною грозою, він побачив у спалахах блискавиць Шаленого Мисливця — той скакав верхи на вихорі, а слідом за ним по клаптях гнаних вітром хмар мчали його примарні собаки. Бачив він колись і демона, кілька разів натрапляв на величезного кажана, який, лагідно обвіюючи крилами сплячих людей, щоб вони не прокинулися, вбиває їх, висмоктуючи з шиї кров.

Брандт навчав нас не боятися всіляких надприродних істот, скажімо, привидів, бо вони нікому не завдають шкоди, казав

він, і блукають лише тому, що самотні, нещасні й потребують розради та співчуття. З часом ми подолали свій страх і навіть спускалися разом з Брандтом уночі до замкової підземної в'язниці, де водилися привиди. Один тільки раз ми побачили привида — якась туманна тінь промайнула повз нас, безшумно пропливла в повітрі й зчезла. Але ми навіть не здригнулися — так добре навчив нас Брандт. Він розповів, що цей привид часом приходив до нього вночі, будить, провівши вогкою холодною рукою по обличчю, однак ніколи не кривдить, просто хоче, щоб його помітили й пожаліли. Але найдивніше було те, що Брандт бачив ангелів — справжніх небесних ангелів — і розмовляв з ними. Вони не мали крил, були вдягнені, розмовляли, виглядали й поводитись як звичайні люди. Ніхто б не сказав, що то ангели, коли б вони не творили чудес, на які нездатні смертні, й не зчезали під час розмови так раптово, що теж не під силу смертним. Ангели милі й веселі, а не похмурі й сумні, як привиди.

Якось у травні, прокинувшись уранці після такої нічної розмови, ми добре поснідали разом з Брандтом, а потім спустилися вниз і, перейшовши через міст, подалися до пагорбів ліворуч. Ми видерлися на порослу лісом маківку пагорба — кашу улюблену місцину — і попростягалися в затінку на траві перепочити, покурити й обговорити всі ті дивні речі, які не йшли нам з голови й не давали спокою. Але покурити нам не вдалося, бо через неувважність ми забули взяти з собою кремінь і кресало.

Незабаром з-за дерев показався якийсь юнак, підійшов, сів поруч і приязно, ніби знайомий, заговорив з нами. Однак ми не відповідали, бо він був не з нашого села, а ми до чужих не звикли й трималися від них осторонь. Незнайомець був у новій, ошатній одежі, та й собою гожий — гарне лице, приємний голос, рухи невимушені, легкі, розкуті — зовсім не схожий на наших вайлуватих, незграбних та сором'язливих сільських

хлопців. Ми хотіли заприятелювати з ним, але не знали, з чого почати. Тут я згадав про люльку і подумав: а що як запропонувати йому покурити? Але відразу пригадав, що в нас немає вогню, і щиро пожалкував, що нічого з мого наміру не вийде. А незнайомець глянув на мене весело й задоволено і запитав:

— Нема вогню? Яка дрібничка! Зараз влаштую.

Я був такий ошелешений, що не зміг нічого відповісти: адже я й слова не промовив уголос! Він узяв люльку, дмухнув на неї, тютюн зажеврів, змійкою здійнявся в повітря блакитний димок. Ми посхоплювалися на ноги, наготувавшись тікати, що було цілком природно. Ми таки відбігли на кілька кроків, хоч він дуже просив нас залишитися, мовляв, він дає слово, що не заподіє нам нічого лихого, він усього-на-всього хоче подружитися з нами, знайти собі товариство. Ми зупинилися, здивовані й цікаві. Нам кортіло повернутися, проте ми не наважувались. Незнайомець і далі вмовляв нас лагідним, переконливим голосом, і ми, пересвідчившись, що наша люлька не вибухнула і взагалі нічого не сталося, помалу підбадьорилися. Врешті цікавість узяла гору над страхом, і ми обачливо й повільно пішли назад, ладні чкурнути при першому сигналі тривоги.

Незнайомець намагався заспокоїти нас і робив це напрочуд вправно. Хіба можна довго сумніватися чи боятися, коли з тобою говорять так щиро, просто й лагідно? Ми знову відчули до нього довіру й приязнь і невдовзі весело розмовляли, радіючи, що знайшли нового друга. Коли ніяковість зовсім минула, ми поцікавились, як він навчився робити такі дива, і він сказав, що ніколи й не вчився, ця здібність у нього природжена, як і багато інших незвичайних здібностей.

— А яких саме?



О, їх безліч, усіх і не пригадаєш.

— Ти нам покажеш що-небудь? Будь ласка, покажи! — вигукнули ми хором.

— А ви не втечете?

— Ні! Правда, ні! Покажи, просимо. Покажеш?

— Охоче, але пам'ятайте, що ви обіцяли.

Ми запевнили, що не втечемо, і він підійшов до калюжки, зачерпнув воду чашкою, яку зробив з листка, дмухнув на неї і перекинув — з чашки випала грудка льоду. Ми дивилися, вражені й зачаровані, і весь наш страх розвіявся. Дуже задоволені, ми попросили його показати нам що-небудь іще. І він погодився. Сказав, що почастує нас нашими улюбленими плодами, байдуже, чи настала для них пора. Ми заговорили всі разом:

— Апельсин!

Яблуко!

— Виноград!

— Вони у ваших кишенях.

І справді, кожен знайшов у кишені те, що забажав. Плоди були дуже смачні, ми їх з'їли, і нам захотілося ще, однак ніхто не наважувався просити.

— Ви знайдете їх у своїх кишенях, — сказав він, — і все, чого ви забажаєте, буде там. Вам не треба навіть просити. Поки я тут, вам досить лише забажати.

Він казав правду. Ми зроду не бачили нічого дивнішого й цікавішого. Хліб, тістечка, солодощі, горіхи — хоч би що ми забажали, все з'являлося в наших кишенях. Сам він не їв, а сидів, балакав і розважав нас новими дивами. Він виліпив з глини крихітну іграшкову білочку, і вона миттю видерлася деревом, сіла на гілку й застрекотіла до нас. Потім зробив собачку з мишу завбільшки; собачка загнав білочку на самісінький вершок дерева, а сам бігав навколо, голосно гавкаючи — ну справжній тобі собака! Він погнав білку з дерева на дерево і біг слідом за нею, аж поки обоє зникли в лісі. Незнайомець ліпив з глини пташок, випускав їх на волю, й вони, співаючи, летіли собі геть.

Набравшись врешті духу, я запитав, хто він такий.

— Ангел, — відповів він спокійно, випустив ще одну пташку і плеснув у долоні, щоб вона полетіла.

Почувши ці слова, ми знову перелякалися, нас охопив побожний страх. Однак незнайомець сказав, щоб ми не тривожилися: ангелів нема чого боятися, до того ж ми йому подобаємося. Тим часом, розмовляючи з нами, як і доти, просто й невимушено, він виготовив цілу юрбу малесеньких людей, чоловіків і жінок, з палець заввишки. Вони негайно взялися за роботу, розчистили й розрівняли на галяві клаптик землі площею два чи три квадратних ярди й заходилися будувати чудовий маленький замок. Жінки замішували розчин вапна й носили його вгору по риштованню у відрах, тримаючи їх на голові, точнісінько як робітниці в нашому селі, а чоловіки мурували стіни — з півтисячі цих лялькових створінь моторно сновигали туди й сюди, завзято працювали, витираючи піт з

обличчя, як справдешні люди. Дивитися, як той малесенький народець камінь за каменем, ряд за рядом вимуровує свій замок, що потроху набував обрисів і гармонії, було надзвичайно цікаво. Ми геть-чисто забули всі свої страхи й щиро тішилися. Запитали, чи можна й нам виліпити якихось людей. Він дозволив і сказав Сеппі зробити кілька гармат на мури, Ніколаусу — кількох драбантів з алебардами, в нагрудниках, наголінниках і шоломах, а мені — загін кавалеристів на конях. Розподіляючи завдання, він називав нас на імена, але не сказав, звідки вони йому відомі. А коли Сеппі запитав, як звуть його, він спокійно відповів: "Сатана", — а потім, підставивши скіпку, спіймав на неї жіночку, яка падала з риштовання, поставив її на місце й промовив:

— Треба ж бути такою дурепою, задкує і не дивиться, що в неї за спиною.

Його ім'я заскочило нас зненацька; ми повпустили з рук усе, що виліплювали, — гармати, драбантів, кавалеристів, — і вони порозвалювалися на шматки. Сатана засміявся й запитав, що з нами сталося.

— Нічого, — сказав я, — але в тебе досить дивне ім'я як на ангела.

Він поцікавився, чому я так думаю.

— Тому що... тому що... так звуть його, хіба ти не знаєш?

— Знаю, він мій дядько.

Він промовив це безтурботно, а нам перехопило подих, наші серця шалено закалатали. Ніби нічого не помітивши, він одним

дотиком полагодив наших драбантів та решту фігурок, віддав нам і сказав:

— Невже ви забули? Адже він сам колись був ангелом.

— І справді! — вигукнув Сеппі. — Зовсім вилетіло з голови!

— До падіння його ні в чому не можна було звинуватити.

— Еге ж, — підтакнув Ніколаус, — він був безгрішний.

— У нас добра родина, — мовив Сатана, — кращої не знайти. З нашого роду тільки він согрішив.

Важко тепер передати, які ми були захоплені. Коли зустрічаєшся з чимсь настільки незвичайним, чарівним і дивовижним, усе твоє єство поймає якийсь трепет, відчуваєш водночас і радість і страх: невже ти живий і справді все це бачиш? Ти не можеш відвести зачудованого погляду, губи в тебе смагнуть, дух перехоплює, але ти б нізащо в світі не погодився бути десь в іншому місці. Мене роздирало бажання запитати Сатану про одну річ, слова вже крутилися на кінчику язика, втриматися було важко, але я соромився: вони могли б здатися Сатані зухвальством. Він поставив на землю бичка, якого саме виліплював, усміхнувся до мене й мовив:

— Ні, тут немає ніякого зухвальства, та я б тобі подарував навіть зухвальство. Чи бачив я його? Мільйон разів. З дитинства, коли мені минуло всього тисяча літ і я був одним з двох його найулюбленіших малюків-ангелів нашого роду й нашої крові, як ото висловлюються люди, — так, відтоді і аж до його падіння вісім тисяч років тому за вашим ліком часу.

— Вісім... тисяч?

— Так.

Сатана повернувся до Сеппі і провадив далі, ніби відповідаючи на запитання, яке не давало Сеппі спокою.

— Авжеж, я виглядаю юнаком, бо так воно, власне, і є. Те, що ви називаєте часом, для нас куди триваліше. Отже, щоб ангел став дорослим, треба дуже й дуже багато років.

В моїй голові зародилося нове питання, і він, повернувшись до мене, відповів до нього:

— Якщо рахувати по-вашому, мені шістнадцять тисяч років.  
— Потім повернувся до Ніколауса і сказав: — Ні, його падіння не зашкодило ні мені, ні будь-кому з нашого роду. Воно зашкодило тільки йому, чиїм ім'ям мене названо, бо тільки він покуштував забороненого плоду з дерева знання, а тоді спокусив ним чоловіка й жінку. А ми, решта, не знаємо гріха. Ми нездатні согрішити. Наше добре ім'я не заплямоване й залишиться таким довіку. Ми...

Двоє крихітних робітників посварилися. Ледь чутними, наче комашине дзижчання, голосками вони лаялись і кляли один одного. Потім почали битися, бризнула кров, і от вони вже зчепилися не на життя, а на смерть. Сатана сягнув рукою, розчавив обох, відкинув убік, витер носовичком кров з пальців і провадив далі звідти, де його перепинили:

— Ми не чинимо зла; ми навіть не маємо схильності чинити зло, бо не відаємо, що це таке.

Дивно звучали слова Сатани після його вчинку, але ми майже не звернули на них уваги, так нас ошелешило й засмутило безглузде вбивство, свідками якого ми стали. Бо це

таки було справжнє вбивство, його не можна було ні виправдати, ні пояснити, адже ті чоловічки нічого лихого Сатані не заподіяли. Нам було дуже прикро, ми вже встигли полюбити нашого нового товариша, він здавався нам таким благородним, таким прекрасним і милостивим. Ми щиро повірили, що він ангел, і раптом ця жорстокість... Вона принизила його в наших очах, а ми так ним пишалися! Сатана тим часом розмовляв з нами так, ніби нічого не сталося, розповідав про свої подорожі, про все цікаве, що йому довелося побачити у величезних світах нашої сонячної системи та інших сонячних системах, розкиданих у безконечних просторах всесвіту, про звичайні безсмертних істот, які там живуть; він намагався зачарувати нас, захопити, відвернути від сумної сцени, яка зараз відбувалася перед нами: дружини тих двох загиблих чоловічків відшукали розчавлені, понівечені трупи й заголосили над ними, схлипуючи та примовляючи. Поруч навколішках, схрестивши на грудях руки, молився священик. Навкруги зібралась юрма співчутливих друзів, вони поскидали шапки й посхиляли простоволосі голови, багато хто плакав. А Сатана не звертав на все це ніякої уваги, аж поки його почав дратувати ледь чутний звук плачу й молитов. Він простяг руку, взяв важезну дошку, яка правила нам за сидіння на гойдалці, і вчавив нею всіх цих людей, наче мух, у землю. Потім, ніби нічого не сталося, продовжував свою розповідь.

Ангел — і вбиває священика! Ангел, який не знає, що таке зло, — і холоднокрівно нищить сотні беззахисних бідолашних чоловіків і жінок, які нічим його не скривдили! Нам стало погано, коли ми побачили цей жахливий злочин. Подумати лише: жоден з нещасних, окрім священика, не підготувався до смерті; жоден не слухав меси та й церкви не бачив! А ми були свідками, вбивство відбулося в нас на очах, і наш обов'язок — повідомити про це кого слід, і хай закон робить своє діло.

Але Сатана розповідав і розповідав, зачаровуючи згубною музикою свого голосу. Забувши про все, ми слухали його мову, і знов любили його; ми були його рабами, і він міг робити з нами що йому заманеться. Нас сповнювало щастя від усвідомлення того, що він з нами, що ми дивимося в небесну глибіню його очей, і від дотику його руки по наших жилах розливалось блаженство.

### Розділ 3

Незнайомець набачився всього, побував по всіх усядах, знав геть усе й нічого не забув. Те, що комусь іншому доводилося наполегливо вивчати, він осягав з одного погляду; труднощів для нього не існувало. А коли він про щось розповідав, усе те оживало перед очима. Він бачив, як було створено світ; він бачив, як було створено Адама; він бачив, як Самсон струснув колони храму і зруйнував його; він бачив смерть Цезаря; він розповідав про повсякденне життя на небесах; він бачив, як засуджені грішники корчаться у вогняних хвилях пекла; і ці картини поставали перед нами, ніби ми самі там були й бачили все те на власні очі. Ми були вражені, а він, певне, тільки забавлявся. Видіння пекла, бідолашні діти, жінки, дівчата, хлопці, чоло віки, які кричали в муках, благали пощади — о, ми ледь могли це знести! А він залишався таким незворушним, ніби дивився на паперових пацюків, які горіли у намальованому вогні.

А коли він говорив про життя людей на землі та їхні вчинки — навіть про найвеличніші та найблагородніші вчинки, — ми завжди в глибині душі відчували якийсь сором, бо усім своїм виглядом він показував, що і самі люди, і їхні діла — дрібниці, не варті уваги. Можна було подумати, що йдеться про мух. Одного разу він навіть сказав, що хоч люди тупі, темні, чванькуваті, хворобливі, слабкі, підлі, жалюгідні, і взагалі нікчемний набрід, вони певною мірою цікавлять його. Отак і сказав,

звичайнісіньким тоном, не дратуючись, ніби мова йшла про цеглу, гній, про щось незначне та бездушне. Мабуть, він не хотів нас образити, але я подумки відзначив, що в нього не дуже добрі манери.

— Манери! — мовив він. — Я просто кажу правду, а правда — це і є добрі манери. Манери — це вигадка. От і замок готовий. Чи він вам подобається?

Хіба міг він кому-небудь не сподобатися! Він просто тішив око, такий був стрункий, гарний, дивовижно довершений у всіх своїх деталях, аж до маленьких прапорців, що майоріли на вежах. Сатана сказав, що тепер треба поставити на мури артилерію, розмістити воїнів з алебардами і вишикувати кавалерію. Варто було подивитися на наших людей і коней! Вони нікуди не годились, адже ми не вміли ліпити. Сатана сказав, що він нічого гіршого не бачив. Коли він оживив їх своїм дотиком, на них не можна було дивитися без сміху. Ноги в солдатів були неоднакової довжини, вони хиталися, мов п'яні, незграбно розмахували руками, загрожуючи життю всіх довкола, і врешті попадали на землю і лежали, безпорадно брикаючи ногами. Ми всі сміялися, хоч картина була прикра. Ми зарядили гармати землею, щоб салютувати, але вони були теж недолатно зроблені, покривлені, і від першого ж пострілу вибухнули. Кілька гарматників загинули, а решта покалічилися. Сатана мовив, що, коли ми хочемо, він влаштує зараз бурю і землетрус, але нам слід відступити у безпечне місце. Ми хотіли покликати з собою і маленьких людей, однак він велів не турбуватися про них, вони нікому не потрібні, а якщо колись і знадобляться, ми зробимо інших.

Невеличка грозова хмара чорною тінню нависла над замком, замиготіли мініатюрні блискавиці, почулися перекоти грому, задвигтіла земля, зашумів, засвистів вітер, ринув дощ, і маленькі люди кинулися в замок шукати притулку. Хмара



дедалі чорнішала, за нею майже не видно було замку. Раз у раз спалахували блискавки, влучали у замок, і він зайнявся. Люте червоне полум'я вихлюпнуло з нього, пробилося крізь хмару, і маленький народець з криками висипав на подвір'я. Але Сатана змів їх рукою назад, не зважаючи на наші просьби, сльози та благання. Аж тут серед виття вітру й гуркоту грому пролунав вибух — у повітря злетів пороховий льох, земля розсунулася, зруйнований замок провалився в безодню, яка, проковтнувши його разом з усіма безневинними жертвами, зімкнулася знову. З п'яти сотень нещасних створінь не врятувався ніхто. Серця нам кралися від болю, ми не могли втримати сліз.

— Не плачте, — сказав Сатана, — вони нічого не варті.

— Таж вони потраплять до пекла!

— Ат, пусте. Ми можемо таких зробити скільки завгодно.

Дарма було й пробувати розчулити його. Очевидно, він зовсім не знав, що таке жалість, і не міг нас зрозуміти. Він був у чудовому гуморі, такий радісний, ніби влаштував весілля, а не страхітливе побоїще. Йому хотілося, щоб і в нас був гарний настрій, і він, звичайно, домогся цього, застосувавши свої чари. Це не коштувало йому особливих зусиль, він робив з нами що хотів. Незабаром ми вже пустилися в танок на свіжій могилі, а він пригравав нам на дивному солодкозвучному інструменті, якого витяг з кишені. Такої музики не почуєш ніде, хіба що на небесах, і саме звідти, як Сатана сказав, він і приніс її. Ми божеволіли від насолоди, не могли відірвати від нього очей, тяглися до нього серцем, і в наших поглядах відбивалося німе поклоніння. І танок він теж приніс з небес, і ми відчували від нього райське блаженство.

Невдовзі Сатана сказав, що мусить іти у якійсь справі. Сама думка про неминучу розлуку здалася нам нестерпною, і ми, пригорнувшись до нього, благали не покидати нас. Наші благання обрадували його, він погодився ще трохи побути з нами і запропонував нам сісти й погомоніти. Він сказав, що хоч Сатана його справжнє ім'я, знаємо його тільки ми, а для сторонніх він собі вибрав інше, звичайне людське ім'я — Філіп Траум.

Надто буденне та просте ім'я для такої істоти, як він! Але раз Сатана так вирішив, ми не стали заперечувати. Його слово було для нас законом.

Цього дня ми набачилися чудес, і я вже уявляв собі, як приємно буде розповідати про все вдома. Однак Сатана, вгадавши мої думки, сказав:

— Ні, про цю пригоду знатимемо лише ми четверо. А втім, якщо вам так уже кортить, спробуйте розповісти, але я подбаю, щоб ваші язики не виказали таємниці.

Прикро, але що вдієш? І ми лише раз чи два нишком зітхнули. Ми залюбки розмовляли собі далі, а Сатана, як і доти, читав наші думки й відповідав на них. Мені ця його здібність здавалася найчудеснішою з-поміж усіх інших, але він урвав мої міркування такими словами:

— Ні, це було б чудесним для тебе, для мене ж тут нічого чудесного немає. Мої можливості не обмежені, як ваші. Я не підвладний умовам людського існування. Я вмю визначати й можу розуміти людські вади, бо вивчив їх, але сам їх не маю. Моє тіло уявне, хоч ви і відчуваєте його на дотик. Мій одяг також уявний. Я — дух. Та ось іде отець Пітер.

Ми огледілися — нікого не було.

— Його ще не видно, проте незабаром ви його побачите.

— Ти його знаєш, Сатано?

— Ні.

— Поговори з ним, будь ласка, коли він підійде. Він освічений, розумний, не те що ми. Йому буде приємно побалакати з тобою. Будь ласка!

— Іншим разом, не тепер. Мені вже треба йти. Ось і він — бачите? Сидіть тихенько і ні пари з вуст.

Ми озирнулись і побачили: отець Пітер ішов до нас із каштанового гаю. Ми троє сиділи на траві, а Сатана сидів навпроти, на стежці. Отець Пітер ступав повільно, задуманий, опустивши голову. За кілька кроків од нас він зупинився, скинув капелюха, витяг шовкового носовичка і заходився витирати лице. Здавалося, він збирався заговорити до нас, але так нічого й не сказав. Потім пробурмотів:

— Не знаю, що привело мене сюди. Ще хвилину тому я сидів у своєму кабінеті. А тепер мені здається, ніби я проспав цілу годину і прийшов сюди вві сні, не помічаючи дороги. Так мені тяжко на душі цими днями, що я наче сам не свій.

Він рушив далі, щось шепочучи сам до себе, і пройшов крізь Сатану, ніби крізь порожнє місце. Ми аж дух затамували. Хотілося крикнути, як ото завжди буває, коли трапляється щось надзвичайне, але якась таємнича сила спинила нас, і ми мовчали, уривчасто дихаючи. За хвилину отець Пітер зник за деревами, а Сатана мовив:

— Я ж вам казав, що я лише дух.

— Так, тепер нам ясно, — озвався Ніколаус. — Але ж ми не духи. Зрозуміло, що він не побачив тебе, але хіба ми теж невидимі? Він дивився просто на нас і ніби нікого не помічав.

— Так, я всіх зробив невидимими.

Нам ледве вірилося, що все це правда, що ці разючі, фантастичні події відбувалися не вві сні. А він сидів навпроти, на вигляд ніби як і всі, але такий невимушений, простий, чарівний і розмовляв з нами як і перше, і... Ні, важко висловити наші почуття. То був захват, а захват неможливо передати словами. Захват — як музика. Спробуйте-но комусь переказати музику так, щоб він перейнявся вашими переживаннями! Сатана знову поринув у спогади про давноминулі часи, і вони оживали перед нашими очима. Він бачив так багато, так багато! Ми зачудовано дивилися на нього і намагались уявити собі, як це — мати за плечима такий досвід.

Наше життя здавалося нам тепер жалюгідно буденним, а людина — одноденкою, все життя якої вміщується в один єдиний день, короткий і мізерний. А Сатана не добирав слів, нітрохи не щадив нашої гідності. Він говорив про людей таким самим байдужим тоном, як про цеглу чи купу гною; видно було, що люди для нього, хай хоч які вони є, нічого не важать. Він не хотів нас образити, зовсім ні. Так само ми не маємо на думці образити цеглину, коли кажемо, що вона погана. Нам байдуже, чи є у цеглини почуття, чи вона взагалі щось відчуває,— нам ніколи й на думку не спаде над тим замислюватися.

Одного разу, коли він звалював до купи найславетніших королів, завойовників, поетів, пророків, піратів і жебраків, як звалюють цеглу, мені стало кривдно за людство і я вирішив

заступитися за нього. Я запитав Сатану, чому він так підкреслює різницю між собою і людьми. Він був спантеличений, мабуть, не відразу зрозумів, чому мені прийшло до голови отаке чудне запитання. Потім сказав:

— Яка різниця між людиною і мною? А яка різниця між смертним і безсмертним? Між хмарою і духом? — Він узяв у руку мокрицю, яка повзла по шматку кори. — Яка різниця між Цезарем і оцим створінням?

Я відказав:

— Не можна порівнювати незрівняне за своєю природою і значущістю.

— Ти сам відповів на своє запитання, — мовив він. — А я ще розтлумачу. Людину створено з пороку земного, я сам бачив. Мене створено не з пороку. Людина — осередок усіляких хвороб, вмістище нечистот. Вона народжується сьогодні, щоб зникнути завтра. Життя її починається з бруду, а закінчується смородом. Я ж належу до аристократії Нетлінних. Крім того, людина має почуття доброчесності. Розумієш? Почуття доброчесності. Вже цього досить, щоб збагнути різницю між нами.

Він замовк, ніби сказав усе. Я засмутився, бо хоч тоді ще дуже невиразно уявляв, що таке почуття доброчесності, однак знав — ми пишаємося з того, що ним наділені, і тому слова й тон Сатани прикро мене вразили. Так, певне, відчувається дівчина, яка, почепивши свої найдорожчі прикраси, сподівається, що всі ними захоплені, а натомість чує, як люди глузують з її вбрання. На якусь хвилю запала тиша, я був пригнічений. Потім Сатана заговорив знову, і незабаром його блискуча, жвава й життєрадісна мова піднесла мені настрій. Ми

аж боки рвали від сміху, коли він розповів нам кілька пречудових історій: як Самсон прив'язав смолоскипи до хвостів лисиць і пустив їх у жито філістимлян; як Самсон сидів на плоті, ляскаючи себе руками по стегнах і реготав до сліз, аж поки втратив рівновагу й звалився на землю. Пригадуючи цю сцену, Сатана й собі сміявся; одне слово, ми дуже весело й приємно бавили час. Тоді Сатана сказав:

— А тепер я йду в своїй справі.

— Не йди! — закричали ми хором. — Не йди, залишайся з нами. Ти ж не повернешся!

— Повернуся, даю слово.

— Коли? Сьогодні ввечері? Скажи, коли?

— Незабаром. От побачите.

— Ми любимо тебе.

— І я вас люблю. І на доказ покажу вам щось дуже цікаве. Звичайно я просто щезаю, коли збираюся піти, але зараз розтану в повітрі у вас перед очима.

Він підвівся. Все відбулося напрочуд швидко. Він почав тоншати, тоншати, поки став прозорим, як мильна бульбашка, проте ще зберігав обриси. Крізь нього виразно було видно чагарник, усередині все мінилось і сяяло ніжними веселковими барвами, а на поверхні грав візерунок, схожий на віконну раму, як ото на мильній бульбашці. Ви, певне, бачили, як бульбашка, впавши на килим, кілька разів легенько підстрибує, перш ніж лопнути. Отак було і з ним. Він підстрибнув, торкнувся трави,

відскочив, і ще раз, і ще, нарешті лопнув — трісь! — і нічого не залишилося.

Видовище було прекрасне, надзвичайне. Ми мовчали, сиділи, блимали очима, дивувалися й марили. Нарешті Сеппі підвівся і, сумно зітхнувши, сказав:

— Не віриться, що все це було насправді.

Ніколаус теж зітхнув і сказав щось подібне.

Мені було сумно, бо та сама думка страхала й мене. Тут ми побачили бідолашного отця Пітера, який повертався, похнюпившись, ніби шукав щось на землі. Підійшовши майже впритул, він підвів голову, побачив нас і запитав:

— Ви давно тут, хлопчики?

— Та не дуже, панотче.

— Отож ви прийшли після мене і, сподіваюсь, допоможете мені. Ви йшли стежкою?

— Так, панотче.

— Добре. І я йшов цією ж дорогою. Я загубив гаманець. Майже порожній, але й дрібничка важить для мене багато, бо то все, що маю. Чи ви не бачили гаманця?

— Ні, панотче, але ми допоможемо вам пошукати його.

— Про це, власне, я й хотів попросити вас. Та ось він!

А ми й не помітили гаманця, хоч він лежав просто перед нами, там, де стояв Сатана, коли почав танути, — якщо, звісно, все це нам не примарилось. Отець Пітер підняв гаманець, на обличчі в нього відбився подив.

— Гаманець мій, але те, що в ньому, — не моє. Мій був майже порожній, а цей — повний; мій був легкий, а цей — важкий.

Отець Пітер розщипнув гаманець — він був напхот напханий золотими монетами. Отець Пітер дав нам досхоту наглядітись, і ми дивилися, широко розкривши очі, — ще б пак, зроду не бачили стільки грошей водночас. Ми розтулили роти, щоб сказати: "Це зробив Сатана!" — але з них не вилетіло ні звуку. Бачите, он воно як! Ми не могли сказати того, чого не хотів Сатана. Він же попереджав нас!

— То ваша робота, хлопчики?

Ми втретє зареготали. Отець Пітер і собі засміявся, збагнувши всю безглуздість свого запитання.

— Хто ще тут був?

Ми знову розкрили роти, щоб відповісти, але затнулися. Якби ми сказали "Нікого", то збрехали б, а доречної відповіді знайти не могли. Раптом мене осяяла думка, і я сказав:

— Тут не було жодної людини.

— Це так, — підтвердили хлопці й закрили роти.

— Ні, не так, — заперечив отець Пітер і суворо подивився на нас. — Я недавно проходив отут і справді нікого не бачив, але



що з того? Відтоді хтось тут побував. Та особа, звичайно, могла прийти раніше за вас, і я не хочу сказати, що ви бачили її, однак я певен — тут хтось пройшов. Ну, кажіть чесно, ви когось бачили?

— Жодної людини!

— Ну годі. Тепер я знаю: ви кажете правду.

Він сів навпочіпки й заходився лічити гроші просто на стежці. Ми опустилися поруч навколішки й завзято допомагали йому, складаючи монети в невеликі купки.

— Тисяча сто з лишком дукатів! — мовив отець Пітер.

— О боже! Якби ж то були мої гроші... адже вони мені так потрібні! — Голос його ввірвався, вуста затремтіли.

— Це ваші гроші, панотче! — закричали ми всі разом. — До останнього гелера!

— Ні... не мої. Мої лише чотири дукати, а решта...

Бідолашний старий поринув у роздуми, зовсім забувшись, гладив монетки, які тримав у руках. Він так і сидів навпочіпки, а сива голова була неприкрита. Жаль брав дивитися на нього!

— Ні, — мовив він, прийшовши до тями. — Гроші не мої. Я не можу нічого пояснити. Думаю, це витівка якогось ворога... Чого доброго, навіть пастка.

Ніколаус сказав:

— Отче Пітере, адже у вас і в Маргет немає ворогів у нашому селі, крім астролога. А коли б і знайшовся який недоброзичливець, то навряд чи він викинув би тисячу дукатів лише для того, щоб зле пожартувати з вас. Ну скажіть, хіба не так?

Отець Пітер не міг не погодитися з цим міркуванням і трохи заспокоївся.

— А все-таки не мої це гроші, розумієте, не мої, хай там хоч як.

Але тон у нього був нерішучий, він би зовсім не засмутився, а, навпаки, зрадів, якби ми заперечили.

— Гроші ваші, отче Пітере, ми всі засвідчуємо. Правда ж, хлопці?

— Аякже! Засвідчимо перед будь-ким!

— Хай вас бог благословить, ви мене майже переконали, так, майже переконали. Коли б мені сотню дукатів з цих грошей! Саме на таку суму я заставив будинок, і якщо ми завтра не виплатимо боргу, то не матимемо притулку, де б могли прихилити голову. А в нас усього-на-всього чотири дукати...

— Гроші ваші, всі, до останньої монети! Візьміть їх собі. Ручаємося, що все по-чесному. Правда ж, Теодоре? Правда, Сеппі?

— Так! — підтвердили ми, і Ніколаус запхав гроші у старенький потертий гаманець отця Пітера і сунув йому в руку. Отець Пітер сказав, що візьме звідти тільки двісті дукатів, бо

його будинок — надійне забезпечення тієї суми, а решту віддасть на проценти, поки знайдеться справжній власник. Нас же він попросив підписати папір, де пояснюється, звідки в отця Пітера взялися гроші. Папір той для всіх жителів села буде доказом, що отець Пітер не вдавався ні до яких крутійств, аби врятуватися від своєї біди.

#### Розділ 4

Наступного дня тільки й мови було про те, що отець Пітер сплатив борг Соломонові Айзексу, а решту грошей поклав на проценти. Відбулися також інші приємні для отця Пітера зміни: багато односельців приходили поздоровити його, кілька колишніх друзів, які охололи були до нього, знову стали люб'язними та приязними, а на завершення всього Маргет запросили на вечірку.

Отець Пітер не робив зі своєї історії ніякої таємниці. Він докладно розповів, як усе сталося, і сказав, що може цьому знайти лише одне пояснення: у його долю втрутилася рука Провидіння.

Були такі, що кивали головою, а проміж себе гомоніли: тут, мовляв, швидше видно руку сатани; і справді, ці прості люди виявили неабияку проникливість. Інші лукаво кружляли довкола і всякими хитрощами намагалися витягти з нас "щиру правду", божилися, що нікому не скажуть, що їм просто цікаво, адже подія така незвичайна. Вони навіть хотіли купити в нас таємницю, обіцяли гроші, і, якби нам спала на думку якась правдоподібна небилиця... але ні, нам забракло вигадки й довелося, хоч як шкода, відмовитися від такої нагоди.

Цю таємницю зберігати нам було досить легко, а от друга, велика та чудова, пекла нам душу. Їй дуже хотілося вирватись

назовні, а нам дуже хотілося випустити її на волю і здивувати людей. Але нам доводилося зберігати нашу таємницю; власне кажучи, вона сама себе зберігала. Все було так, як нам сказав Сатана. Щодня ми ходили до лісу, щоб побути втрьох і поговорити про Сатану, бо ми лише про нього й думали, тільки він нас цікавив. День і ніч ми чекали його, сподівалися, що він прийде; і що далі, то нетерплячіші ми ставали. Ми збайдужіли до товаришів, нас більше не вабили їхні ігри та забави. Куди їм до Сатани! Вони здавалися нам нудними, а їхні справи дріб'язковими порівняно з пригодами Сатани у стародавніх часах та на різних сузір'ях, порівняно з його чудесами, таємничими перетвореннями, зникненнями та іншими дивами.

Протягом першого дня нас дуже непокоїла одна думка, і ми раз у раз під різними приводами прибігали до отця Пітера пересвідчитися, чи все гаразд. Нас турбувало золото. Ми боялися, що монети розсиплються, перетворившись на порох, як і належить зачарованим грошам. Якщо тільки... Але нічого такого не сталося. Настав вечір, а все було гаразд, і ми заспокоїлися. Золото справжнє, турбуватися нема чого.

У нас було одне запитання до отця Пітера, отож надвечір наступного дня ми подалися до нього. Ми почувалися трохи непевне і перед тим, як іти, потягли соломинки, кому говорити. Випало мені, і я почав якнайприродніше, хоча в мене і вийшло, чесно кажучи, трохи силувано:

— Що таке почуття доброчесності, панотче?

Отець Пітер здивовано глянув на мене поверх великих окулярів.

— Ну, це дар, завдяки якому нам дано відрізнити добро від зла.

Відповідь пролила трохи світла, але цілком питання не прояснила, і я був почасти розчарований, почасти збентежений. Отець Пітер чекав, чи не скажу я чого-небудь ще, і я, за браком кращого, бовкнув:

— А для чого воно нам?

— Як для чого? Господи милостивий! Адже воно, хлопче підносить людину над тлінними тварями і вселяє надію на вічне спасіння!

Тут я зовсім розгубився, не знаючи, що відповісти. Ми пішли геть, охоплені якимсь непевним почуттям, ніби наїлися досхочу, але не погамували голоду. Хлопці просили мене пояснити їм слова отця Пітера, але я був надто втомлений.

Йдучи вітальнею, ми побачили там Маргет за клавікордами з ученицею Марією Люгер. Отже, одна із зрадливих учениць, та ще й з впливової сім'ї, вже повернулася; незабаром повернуться й інші. Маргет схопилася з місця, підбігла до нас і з сльозами на очах почала нам дякувати — ось уже втретє! — за те, що ми врятували її та дядька, бо їх викинули б на вулицю. Ми втретє відповіли їй, що тут нашої заслуги немає. Але така вже в неї вдача — зробиш їй яку-небудь дрібну послугу, а вона й не знатиме, як віддячити; тож ми й не заважали їй висловитися. Вийшовши в сад, ми побачили Вільгельма Майдлінга, який сидів на лавочці, чекаючи Маргет. Уже вечоріло, і він хотів запросити її погуляти над річкою, коли закінчиться урок. Майдлінг був молодий адвокат, справи в нього йшли добре, і він помалу, але певно, робив кар'єру. Йому дуже подобалася Маргет, та й він їй теж. Майдлінг не покинув її та отця Пітера, як ото інші, напризволяще, залишився з ними незважаючи ні на що, і вони цінували його вірність. Не можна сказати, щоб Майдлінг хапав зірки з неба, проте він був добрий і вродливий, а це теж своєрідний дар, дуже корисний у житті. Майдлінг спитав нас, як

іде урок, і ми відповіли, що скоро закінчиться. Може, це було так, а може, й ні, ми не знали, просто подумали: чому б не зробити людині приємність? Майдлінг і справді зрадив.

## Розділ 5

На четвертий день після описаних подій астролог вийшов із своєї напівзруйнованої старої вежі в глибині долини і, мабуть, довідався про новину. Він поговорив з нами віч-на-віч, і ми розповіли все, що могли, бо дуже його боялися Астролог поринув у роздуми, а потім запитав:

— Скільки, кажете, там було дукатів?

— Тисяча сто сім.

Тут він промовив, ніби розмовляючи сам із собою:

— Ду-же дивно. Так... дуже дивно. Чудний збіг. — І знов узявся розпитувати нас, примусивши розказати все від початку до кінця, а ми слухняно відповідали. Опісля він сказав:

— Тисяча сто шість дукатів. Великі гроші.

— Тисяча сто сім, — поправив його Сеппі.

— Хіба сім? Нехай так, дукатом більше, дукатом менше — яка різниця? Але ти спершу сказав тисяча сто шість дукатів.

Хоч ми й знали, що астролог помиляється, але наполягати на своєму не посміли. Ніколаус сказав:

— Пробачте, може, ми тоді схибили, але в гаманці було тисяча сто сім дукатів.

— Це не має значення, хлопче. Просто мені впала в око розбіжність. Минуло кілька днів, то, певна річ, можна й забути подробиці. Та й важко бути точним, коли нема якихось особливих обставин, щоб добре запам'ятати число.

— Але одна така обставина є, — швидко відповів Сеппі.

— Яка саме, сину мій? — байдуже запитав астролог.

— Ми складали монети в купки по черзі. У всіх результат був однаковий — тисяча сто шість дукатів, бо я з самого початку сховав одну монету, просто так, для забави. Потім я підклав її назад і сказав: "По-моєму, ми помилилися — тут тисяча сто сім дукатів. Нумо рахувати ще раз". Ми перелічили гроші, і, звичайно, вийшло на моє. Всі дуже здивувалися. Тоді я розповів, у чому річ.

Астролог запитав у нас, чи справді так було, і ми підтвердили.

— Тоді все зрозуміло, — сказав він. — Гроші вкрадено, хлопці, і я знаю, хто злодій.

Астролог, залишивши нас, пішов геть. Ми були дуже стривожені й губились у здогадках, що він мав на увазі. Приблизно через годину все з'ясувалося, бо на той час село гомоніло, що отця Пітера заарештовано, він викрав у астролога велику суму грошей. Усі про це тільки й говорили, без угаву плескали язиками. Хто казав, що отець Пітер на таке не здатен і, безперечно, трапилася помилка. А хто, похитуючи головою, заперечував, мовляв, нещастя й злидні можуть призвести

нужденного чоловіка до чого завгодно. Однак усі сходилися на одному: розповідь отця Пітера про те, як він знайшов гроші, неправдоподібна, в неї важко повірити. Казали: якби таке сталося з астрологом, то це ще туди-сюди, але з отцем Пітером — та ніколи! Постраждала і наша добра слава. Ми були єдиними свідками отця Пітера; тепер усім кортіло знати, скільки він заплатив, щоб ми підтвердили його химерну вигадку. Люди так і казали нам просто в вічі й відверто піднімали нас на глузи, коли ми благали повірити, що наші слова — чистісінька правда. А найбільше нам перепало вдома. Батьки шпетили нас, казали, що ми ганьба родини, примушували нас зізнатись у брехні. А ми вперто стояли на своєму, і вони гнівалися ще дужче. Наші матері плакали й просили нас віддати назад хабар і розказати щирю правду, щоб повернути собі чесне ім'я та врятувати родину від такого позорища. Врешті нас так затуркали й так заморочили нам голову, що ми ладні були розповісти, як усе сталося, — про Сатану й про інше, — але нічого не вийшло. Весь час ми сподівались — от-от прийде Сатана й визволить нас із цього лиха, але марно: він не приходив.

Через годину після нашої розмови з астрологом отця Пітера вже ув'язнили, а золото опечатали й передали до рук судових виконавців. Гроші лежали в мішку, і Соломон Айзекс твердив, що, полічивши їх, він більше до них не доторкався. Він також присягнув, що це ті самі гроші в сумі одна тисяча сто сім дукатів. Отець Пітер вимагав, щоб його справу розглядав церковний суд, але наш другий священник, отець Адольф, сказав, що тимчасово позбавлений сану священнослужитель церковному суду не підлягає. Архієпископ підтримав отця Адольфа. Його думка все вирішила: справу передали до світського суду, і він невдовзі мусив зібратися. Захищати отця Пітера взявся Вільгельм Майдлінг. Не було ніякого сумніву, що він зробить усе від нього залежне, однак нам він сказав віч-на-



віч: справи кепські й сподіватися виграти процес дуже важко, адже й сила й упередженість на боці супротивної сторони.

Отож коротке щастя Маргет швидко минуло. Ніхто з друзів не прийшов розрадити її, та вона, власне, того й не сподівалася. Маргет одержала листівку без підпису, яка відміняла запрошення на вечірку. Незабаром учениці знову відмовляться від уроків. Як їй заробляти свій хліб? Правда, вона мала дах над головою, бо заставу виплачено, хоч гроші поки що не дісталися Соломонові Айзексу, а потрапили до рук місцевої влади. Стара Урсула, яка виняньчила Маргет, а тепер була в домі отця Пітера за куховарку, покоївку, пралью й виконувала ще багато іншої роботи, запевняла, що бог не залишить їх у біді. Але говорила вона так за звичкою, адже була доброю християнкою. А мала на думці, очевидно, що їй самій доведеться дбати, як їм усім прогородуватися, може, вона якось викрутиться.

Нам, хлопцям, хотілося піти до Маргет, показати, що ми, як і доти, її друзі, але батьки не пускали нас, боячись зачепити почуття громади. Астролог шастав по селу, підбурюючи людей проти отця Пітера, кажучи всім, що той запеклий злодій вкрав у нього тисячу сто сім золотих дукатів. Він казав, що відразу зрозумів, хто злодій, бо отець Пітер "знайшов" саме таку суму грошей, яка пропала в нього.

На четвертий день після їхнього лиха стара Урсула прийшла до нас пополудні й спитала, чи не треба нам чогось випрати. Вона благала мою матір тримати її прохання в таємниці, щоб не уразити Маргетової гордості, бо коли б та довідалася, то нізащо цього б не дозволила, хоч їжі в будинку не вистачало й вона заслабла від голоду. Сама Урсула теж охляла, це відразу впадало в очі. Коли її почастували, вона накинулася на їжу, мов помирала з голоду. Проте не схотіла, хоч як її умовляли, щось узяти з собою, сказавши, що Маргет до милостині не доторкнеться. Урсула взяла білизну й пішла до ручаю прати,

але ми побачили в вікно, що їй несла навіть утримати рубля. Моя мати покликала стару назад і дала їй трохи грошей. Урсула спочатку відмовлялась, боячись, що Маргет здогадається, звідки гроші, однак кінець кінцем узяла, надумавши сказати Маргет, ніби, знайшла їх на дорозі. Але щоб не приректи своєї душі брехнею до пекельних мук, Урсула попросила мене кинути монету на землю, а сама дивилася, де вона впаде. Потім підійшла, побачила монету, здивовано та радісно скрикнула, підняла її й подалася додому. Як і всі наші односельці, Урсула брехала не задумуючись, коли діло стосувалося звичайних речей, і зовсім не боялася, що горітиме за цей гріх у сірчаних хвилях пекла. Але в такій справі їй брехати ще не доводилося, тож вона й побоювалася. А втім, якби вона мала нагоду з тиждень попрактикуватись, отак брехавши, то вже б і не турбувалася. Така наша людська вдача.

Мене тривожило, як Маргет житиме далі. Не могла ж Урсула щодня знаходити монети на дорозі. Навіть уже друга така знахідка викликала б підозру. Мені було соромно, що тепер, коли Маргет так потребує дружньої допомоги, я не завітаю до неї. Але винні в тому були мої батьки, а не я, і тут уже нічим не зарадиш.

Я ішов стежкою, настрої у мене був дуже пригнічений. Раптом я відчув надзвичайний приплив бадьорості й свіжості. Я так зрадів, що й слова не міг вимовити, бо вже знав — Сатана десь поблизу. Я помічав це за собою не раз. Через якусь мить Сатана йшов поряд зі мною, і я розповідав йому про свої клопоти й про те, що сталося з Маргет та її дядьком. Розмовляючи, ми дійшли до повороту й там побачили стару Урсулу, яка сиділа в затінку дерева й гладила худе бездомне кошенятко, що вместилося в неї на колінах. Я запитав, звідки взялося кошеня. Урсула відповіла, що воно вийшло з лісу й ув'язалося за нею. Певне, воно залишилося без матері і без

господарів, тож Урсула вирішила взяти кошенятко додому й доглядати його. Сатана озвався:

— Наскільки мені відомо, ви дуже бідуєте. То навіщо вам годувати ще одного їдця? Чому б не віддати кошеня комусь заможнішому?

Урсулу обурили його слова, і вона сказала:

— Може, ви його собі візьмете? З усього видно, ви багатий — он який у вас пишний одяг і панські манери! — Вона зневажливо пирхнула й вела далі: — Отаке вигадати — віддати бідолашне кошеня багатію! Таж багаті дбають лише про себе, тільки бідак поспівчуває бідакові, допоможе йому. Бідак та ще бог. Бог потурбується й про це кошенятко.

— Чому ви так вважаєте?

Урсула люто блиснула очима.

— Бо знаю! — відповіла вона. — Навіть горобчик не впаде на землю, щоб Господь того не бачив.

— Але ж горобець однаково падає. То яка різниця, бачить це бог чи ні?

Стара Урсула відкрила рота, але їй наче відібрало мову так її вжахнули слова Сатани. Коли ж нарешті спромоглася заговорити, то вибухнула:

— Геть звідси, шмаркачу, а то як візьму дрючка!

Я так перелякався, що слова не міг вимовити Я знав: Сатана з його ставленням до роду людського міг знічев'я вбити стареньку на місці та ще й сказати, як завжди, що таких, як вона, "хоч греблю гати". Але мій язик ніби приріс до піднебіння, і я не міг попередити Урсулу. Однак усе обійшлося. Сатана був спокійний — спокійний та байдужий. Я гадаю, Урсула не могла образити його, як жук-гнойовик не може образити короля. Крикнувши на Сатану, Урсула скочила на ноги так жваво, наче була зовсім молоденькою. Хтозна-скільки років минуло відтоді, коли вона отак підхоплювалася! То був вплив Сатани. Наче свіжий вітерець, він усюди вливав сили в немічних і хворих. Його присутність подіяла навіть на кошеня, і воно, сплигнувши на землю, погналося за листком. Вражена Урсула зовсім забула, що оце недавно гнівалася, і дивилася на кошеня, зачудовано похитуючи головою.

— Що з ним сталося? — запитала вона. — Адже ще хвилину тому воно ледве могло ходити.

— Ви просто не бачили котів цієї породи, — відказав Сатана.

Урсула не збиралась церемонитися з цим глузливым забродою і, недобре зирнувши на нього, мовила:

— Хто вас просив приходити сюди? Чого ви чіпляєтеся до мене, хотіла б я знати? Звідки вам відомо, кого я бачила, а кого ні?

— А чи доводилося вам бачити кошеня, в якого пухирці на язичку звернені назовні, а не всередину?

— Н-ні... та і вам, мабуть, теж!

— Ану спробуйте помацати язичок у цього кошеняти.

Урсула стала раптом дуже спритною, однак кошеня було ще спритнішим, вона ніяк не могла його зловити й мусила відступитися. Тоді Сатана сказав:

— Назвіть його як-небудь. Може, воно відгукнеться й підійде.

Урсула почала кликати кошеня, називаючи його різними іменами, але воно й вухом не вело.

— Спробуйте назвати його Агнесою.

Кошеня відгукнулося на "Агнесу" й підбігло до Урсули. Вона помацала йому язичок.

— Ай справді! — вигукнула вона. — Чесне слово, так і є! Зроду не бачила таких кішок. Це ваша?

— Ні.

— Звідки ж ви знаєте, як її кличуть?

— Усіх кішок цієї породи кличуть Агнесами. На інші імена вони не озиваються.

Урсула була ошелешена.

— Ну хіба не диво! — Раптом тінь тривоги майнула по обличчі старенької, в її душі прокинулися забобонні передчуття. Вона знехотя опустила кошеня на землю й промовила: — Мабуть, хай краще йде собі... Я не боюся, ні... нема чого боятись. Але священик казав... і люди теж розповідали... я чула

не раз. Та й кошеня вже ніби оклигало, само собі дасть раду. — Вона зітхнула й подалася геть, бурмочучи: — А гарненьке кошенятко, їй-богу, добре було б залишити його собі... а то вдома так сумно, так самотно цими неспокійними днями... Панночка Маргет така зажурена, сама лише тінь від неї зосталась, а старий господар у в'язниці.

— Дуже шкода, що ви не берете собі цього кошеняти, — мовив Сатана.

Урсула швидко обернулася, ніби тільки й чекала, щоб хтось заохотив її взяти кошеня.

— Чому? — з жалем запитала вона.

— Бо кішки цієї породи приносять щастя.

— Приносять щастя? Справді? А ви певні? Яке ж щастя вони приносять?

— Вони приносять принаймні гроші.

Урсула була розчарована.

— Гроші? Гроші з кішки? Вигадки! В нашому селі кішки не продаси: люди в нас їх не купують, навіть і задурно не беруть.

Вона повернулася, зібравшись піти.

— Я й не кажу продавати. Я маю на увазі, що з неї ви матимете прибуток. Кішки цієї породи звуться Кішками Щастя. Той, хто має таку кішку, щоранку знаходить у своїй кишені чотири срібних гроші.

Я побачив, як Урсула спаленіла від обурення. Вона була ображена. Не інакше, як цей хлопець знущається з неї! Засунувши руки в кишені, Урсула випросталась, щоб виповісти Сатані, якої вона про нього думки. Вона аж кипіла з люті. Розкрила рота, але, вимовивши ледве три уїдливих слова, раптом замовкла. Злість на її лиці поступилася місцем подиву, недовірі, страху... Вона повільно вийняла руки з кишень, розтулила пальці й втупилась у долоні. На одній лежала монета, яку ми дали їй сьогодні, а на другій — чотири срібних гроші. Якусь хвилю вона дивилась на монети, наче боялася, що вони от-от зникнуть, а потім палко вигукнула:

— Так це правда... правда! Мені дуже соромно, я прошу мені пробачити, мій дорогий пане й благодійнику! — І, кинувшись до Сатани, почала, як заведено в Австрії, обцілювати його руки.

Десь у глибині душі Урсула, певне, усвідомлювала, що кішка зачарована і є знаряддям диявола, але так навіть і краще, бо можна бути впевненою, що угоди додержуватимуть твердо, гроші на утримання родини надходитимуть щодня. У грошових справах навіть найпобожніші наші селяни вважали більш надійним укласти договір з дияволом, ніж з архангелом. Урсула з Агнесою на руках подалася додому. Як би я хотів бути на її місці, адже вона зараз побачить Маргет!

Тут я затамував подих, бо ми вже опинилися в будинку отця Пітера. У вітальні стояла Маргет і вражено дивилася на нас. Вона була змарніла та бліда, але я знав, що в при сутності Сатани їй покращає. Так і сталось. Я познайомив з нею Сатану, тобто Філіпа Траума. Ми сіли й почали розмовляти. Всі почували себе дуже невимушено. В нашому селі люди прості, і коли нам гість до вподоби, ми радо його приймаємо. Маргет поцікавилась, як це ми ввійшли, що вона не почула. Траум відповів, що двері були відчинені, ми ввійшли й трохи почекали,

поки вона озирнеться й привітає нас. Але він сказав неправду. Двері були замкнені, ми потрапили в дім якось інакше — пройшли крізь стіни, чи крізь дах, чи спустилися комином, чи ще як. А втім, коли Сатана хотів, щоб йому повірили, йому завжди вірили. От і Маргет цілком задовольнилася його поясненнями. До того ж її увагою заволодів сам Траум, вона очей з нього не зводила, такий він був красень. Я був щасливий і пишався ним. Я сподівався, що Сатана покаже які-небудь чудеса, але дарма. Здавалось, його цікавило зараз лише одне — якомога швидше заприятелювати з Маргет і якомога більше наговорити всяких побрехеньок. Сатана сказав, що він сирота. Маргет стало жаль його. Її очі зволожилися. Він додав, що ніколи не бачив матінки, вона вмерла, коли він був іще малою дитиною, а в татуся розладнане здоров'я і жодних статків — принаймні таких, які ціняться на землі. Зате в нього є дядько в далеких тропічних країнах, дуже заможний, власник великої монополії, і гой дядько, до речі, утримує його. Варто було Траумові згадати про щедрого дядька, як Маргет подумала про свого, і на її очах знову виступили сльози. Вона сподівається, сказала Маргет, що коли-небудь їхні дядечки зустрінуться. Я аж здригнувся. Філіп сказав, що й він такої думки. Я знову затремтів.

— Може, і справді вони зустрінуться! — промовила Маргет.  
— Ваш дядечко багато подорожує?

— О так, він їздить по всьому світі, має всюди справи.

Отак вони балакали собі, і бідолашна Маргет на хвилю забула про всі свої печалі. Мабуть, за останні дні їй вперше випала така приємна й весела година. Я бачив, що Філіп їй сподобався; а втім, я знав це наперед. А коли він сказав, що вчиться на священика, то сподобався їй ще більше. Потім він пообіцяв, що влаштує їй перепустку до в'язниці, щоб вона побачилася з дядьком, і цим остаточно здобув її прихильність. Філіп сказав, що подарує вартовим яку-небудь дрібничку; він



велів Маргет приходити до в'язниці надвечір, коли стемніє, і нічого не казати, а "просто показати оцей папірець при вході й виході". Він надряпав на аркушику якісь химерні знаки й віддав їй. Маргет щиро подякувала і відразу почала чекати, коли ж повечоріє. Річ у тому, що за тих давніх жорстоких часів в'язням не дозволяли побачень з близькими, і, бувало, вони роками сиділи в камері, ні разу не побачивши рідного обличчя. Я вирішив, що знаки на папері — якісь заклинання, і вартіві пропустять Маргет, не розуміючи, що роблять, і відразу ж про це забудуть. І справді, все відбулося саме так.

Урсула просунула голову в двері й мовила:

— Вечеря готова, панночко.

Тут вона побачила нас, перелякалася, поманила мене до себе і, коли я підійшов, запитала, чи ми не розповіли Маргет про кішку. Я відповів, що ні; тоді вона заспокоїлась і попросила мовчати й далі, а то панночка Маргет ще подумає, ніби це диявольська кішка, пошле по священика, той виконає обряд очищення, позбавить кішку чарівної сили — і плакали тоді грошики. Я пообіцяв, що ми мовчатимемо. Урсула була задоволена. Я почав був прощатися з Маргет, але Сатана перепинив мене й дуже чемно — не пам'ятаю точно, як саме, — напросився разом зі мною на вечерю. Звичайно, Маргет неабияк збентежилася, бо знала, що в них вечері — на один зуб. Урсула почула слова Сатани і ввійшла до кімнати, не приховуючи невдоволення. Вона дуже здивувалася, побачивши, яка Маргет свіжа й рум'яна. Потім, звернувшись до неї своєю рідною богемською говіркою, сказала, як я довідався згодом, таке:

— Випроводіть його, панночко Маргет. Нам нема чим їх годувати.

Перш ніж Маргет встигла відповісти, в розмову втрутився Сатана, звернувшись до Урсули божественною такою ж мовою, що було несподіванкою і для неї, і для її господині. Він запитав:

— Чи не з вами я зустрівся сьогодні на дорозі?

— Так, пане.

— Дуже приємно. Бачу, ви не забули мене. — Він підступив до Урсули й шепнув їй на вухо: — Хіба я вам не казав, що ця кішка приносить щастя? Не потерпайте, вона все залагодить.

Урсула миттю заспокоїлася, невдоволення як рукою зняло, а очі її спалахнули неприхованою, корисливою радістю. Ще б пак, цінність кішки дедалі більшала! А Маргет нічого не залишилось, як запросити нас на вечерю, що вона й зробила дуже гідно, з притаманною їй гнучкістю й щирістю. Маргет сказала, що вечеря вбога, але вона рада розділити її з нами.

Вечеряли ми в кухні, а Урсула нам слугувала. На сковорідці звабливо шкварчала підсмажена рум'яна рибинка; для Маргет, очевидно, така вишукана страва була цілковитою несподіванкою. Урсула подала рибинку до столу, і Маргет поділила її — одну частину Сатані, а другу мені, собі ж не взяла нічого й почала була пояснювати, що їй сьогодні не хочеться риби, але не встигла закінчити речення, як на сковорідці з'явилася друга рибинка. Маргет здивувалась, однак нічого не сказала. Мабуть, вирішила про все розпитати Урсулу пізніше. А несподіванки не припинялися: м'ясо, дичина, вина, фрукти — наїдки і напої, яких давно не було в цьому домі. Але Маргет мовчала і тепер навіть подиву не виказувала; безперечно, на неї справив свій вплив Сатана. Він теревенив без угаву, розважав товариство, завдяки йому час спливав весело й приємно. І хоч Сатана безсовісно брехав, важко було йому дорікнути — адже

він ангел, а ангели в цих питаннях не обізнані. Вони не розрізняють добро і зло, Сатана сам мені казав. Він завоював прихильність Урсули. Розхвалював її перед Маргет — не дуже голосно, але так, щоб вона почула. Він казав, що Урсула — чудова жінка, і він хотів би якось познайомити з нею свого дядька. Незабаром Урсула почала маніжитися й кокетувати, наче молоденька, приндилася, мов дурна стара курка. Та ще й удавала, ніби не чує слів Сатани. Мені було соромно, поведження Урсули підтверджувало думку Сатани про людей як про обмежене й вульгарне плем'я. Сатана сказав, що його дядько часто влаштовує прийоми, і якби знайшлася розумна жінка, щоб поряdkувати на тих вечорах, то вони стали б удвічі привабливішими.

— Ваш дядечко, певне, знатного роду? — запитала Маргет.

— Так, — байдуже відповів Сатана. — Дехто навіть, бажаючи підлеститися, величає його князем. Та він аж ніяк не сліпий прихильник титулів. Головне для нього — особисті чесноти, а не становище.

Я сидів опуcтивши руку. Підійшла Агнеса й лизнула її. Правда розкрилась. Я збирався вже сказати: "Та тут помилка! Це звичайнісінька кішка! Пухирці на язичку звернені всередину, а не назовні!" Але слова застрягли в моїй горлянці. Сатана схвально глянув на мене, і я все зрозумів.

Коли стемніло, Маргет поклала в кошик їжу, вино та фрукти і поквапилась до в'язниці, а ми з Сатаною подалися до мого дому. Я подумав: цікаво було б подивитись, як виглядає в'язниця всередині. Сатана підслухав мою думку і тієї ж миті ми опинились у в'язниці. Як пояснив мені Сатана, ми були в камері тортур. Я побачив дибу та інші знаряддя катувань; на стінах висіли два чи три закіптюжені ліхтарі — від їхнього світла камера здавалася ще темнішою і жахливішою. Тут були кати і

ще якісь люди. Вони не звертали на нас ніякої уваги — значить, ми були невидимі. На підлозі лежав зв'язаний юнак. Сатана сказав, що юнака обвинувачують у ересі. Кати саме його допитували. Вони вимагали, щоб він зізнався у злочині. Але юнак твердив, що йому нема в чому зізнаватися, він невинний. Тоді юнакові стали заганяти під нігті скіпки, і він завищав від болю. Сатана був незворушний, однак я не міг витримати цього страхіття, і йому довелося вивести мене з тюрми. Я мало не знепритомнів, мене нудило, але на свіжому повітрі мені трохи полегшало, й ми рушили до мого дому. Я сказав Сатані, що таке катування — звіряча річ.

— Ні, то людська річ. Не ображай даремно звірів, вони цього не заслужили. — І він провадив далі: — Отакий весь ваш нікчемний рід — безнастанно брешете, безнастанно вихваляєтеся чеснотами, яких самі не маєте, й ніколи не хочете визнавати, що тільки вищі тварини наділені ними. Жоден звір нізащо не вдасться до жорстокості — це монополія тих, хто має так зване почуття доброчесності. Звір, завдаючи кому-небудь болю, не має лихого наміру, тобто не чинить зла, бо для звіра не існує такої речі, як зло. І він ніколи не завдає болю заради втіхи, так чинить лише людина. Її надихає оте нікчемне почуття доброчесності! Почуття, яке дає право вибору робити добро чи зло. І як же людина користується з цього права? Вибирає-вибирає — і в дев'яти випадках з десяти віддає перевагу злу. На світі взагалі немає місця злу; його б і не було, якби не ваше почуття доброчесності. Але ж людина таке нерозсудливе створіння, вона неспроможна збагнути: почуття доброчесності ганьбить її й зводить до рівня найнижчої з істот. Ну як, уже легше? Зараз я тобі щось покажу.

## Розділ 6

За мить ми опинились у Франції, в якомусь містечку. Ми йшли величезною фабрикою. Навкруги нас, у бруді й духоті,

сповиті хмарами пилюги, тяжко працювали чоловіки, жінки й діти. Вдягнені в лахміття, охлялі від голоду й сонні, вони, знемагаючи, посхилялися над своєю роботою. Сатана сказав:

— Ось тобі ще один приклад почуття доброчесності. Хазяїни фабрики багаті й дуже побожні люди, але своїм бідним братам і сестрам дають таку платню, якої ледве вистачає, щоб не вмерти голодною смертю. Робітники працюють по чотирнадцять годин на день — узимку і влітку, — із шостої ранку до восьмої вечора, в тому числі й малі діти. Щодня вони проходять чотири милі від того свинюшника, де мешкають, до фабрики і назад; місяць багнюку й талий сніг, ідуть у дощ, сльоту, завірюху, буран — і так рік у рік. Сплять усього-на-всього чотири години на добу. Туляться в страшенній тіснєві, по три сім'ї в одній конурі, в неймовірному бруді та смороді, і вмирають від хвороб, як мухи. Може, вони злочинці, оці знедолені? Ні. Що ж вони зробили, за що їх так жахливо покарано? Нізащо, хіба за те, що вони мали нещастя народитися людьми. Ти бачив, як карають злочинця у в'язниці; зараз ти бачиш, як карають тут невинних і чесних. А тепер скажи, чи є в людей логіка? Чи цим смердючим праведникам легше, ніж тому єретикові? Я певен, що ні. Його страждання — дурниці порівняно з їхніми муками.

Коли ми пішли з в'язниці, його колесували, розірвали на шматки, перетворили на місиво. Він тепер мертвий і звільнився від своїх любих одноплемянників. А ці мізерні раби? Вони вмирають тут уже хтозна-скільки років, і багатьом з них не пощастить піти з життя ще протягом довгого часу. І все це через ваше почуття доброчесності — воно навчило хазяїнів фабрики різниці між добром і злом, і ось тобі наслідки. А люди ще вважають себе кращими за собак! Ах, які ви нелогічні, нерозумні створіння! І які жалюгідні — просто слів нема!

Раптом його тон став не такий поважний, і він заповзвся на всі заставки глузувати з людей, висміював наше пишання

воєнними перемогами, кепкував з наших великих героїв, нашої немеркнучої слави, наших могутніх королів, нашої древньої знаті, нашої освяченої віками історії — і реготав, так реготав, що мене аж узяла досада. Згодом він, трохи опанувавши себе, сказав:

— Зрештою, все це не тільки смішно, а й сумно, коли згадати, що ваше життя таке коротке, ваша пиха дитяча, а самі ви — лише тіні!

Зненацька все довкола зникло. Я вже знав, що це означає. Наступної миті ми простували нашим селом. Унизу, над річкою, я побачив мерехтливі вогники заїзду "Золотий олень". З темряви почувся радісний крик:

— Він повернувся!

То був Сеппі Вольмайєр. Він відчув, що кров у жилах пришвидшила свій біг, а на душі стало легко, як завжди, коли поблизу був Сатана. Сеппі зрозумів, що він тут, хоч і не міг побачити його в пітьмі. Сеппі пристав до нас, і ми пішли далі втрюх. Радість так і вихлюпувалася з Сеппі. Він поводився, мов закоханий, який знайшов утрачену подругу серця. Сеппі був кмітливий, жвавий хлопець, не те що ми з Ніколаусом. Зараз його повністю захопила нова таємнича подія: щез Ганс Опперт, наш місцевий волоцюга. Сеппі сказав, що люди цікавляться, куди він міг подітися. Сеппі не сказав "турбуються". Ні, саме "цікавляться" — дуже влучне й доречне слово. Ніхто не бачив Ганса вже два дні.

— Відтоді, як він повівся так по-звірячому, — додав Сеппі.

— Як це по-звірячому? — запитав Сатана.

— Розумієш, він завжди лупцює дрючком свого собаку, а то дуже добрий собака і його єдиний друг. Пес дуже відданий Гансові, любить його і взагалі ніколи нікого не чіпає. Так от, два дні тому Ганс знову став його бити — ні за що ні про що, просто задля забави. Собака вив, скаривав, і ми з Теодором хотіли заступитись. Але Ганс пригрозив нам і знову щосили вдарив собаку так, що вибив йому око, а тоді сказав нам: "Ну що, тепер задоволені? За це він мусить подякувати вам, бо ви лізете куди не слід, хай вам чорт!"

І зареготав, звірюка безсердечна.

Голос Сеппі затремтів від жалю й гніву. Я догадувався, що скаже Сатана, і не помилився.

— Знов неправильно вжите слово. Так образити звірів! Звірі так не поводяться, тільки люди.

— Та ні, це ж не по-людськи!

— По-людськи, Сеппі, саме по-людськи. Мені прикро чути, як ти ганьбиш вищих тварин, приписуєш їм нахили, яких вони не мають, які живуть тільки в людському серці. Жодна з вищих тварин не заражена хворобою, ім'я якій — почуття доброчесності. Пильнуй своєї мови, Сеппі, не вживай таких брехливих фраз.

Сатана промовляв дуже суворо, як на нього, і я пошкодував, що не мав змоги попередити Сеппі обачніше добирати слова. Я знав, як Сеппі зараз почувається. Він нізащо не захоче образити Сатану; він швидше образить усіх своїх родичів. Запала незручна мовчанка, та несподівано приспіла допомога — з'явився той самий бідолашний пес, око в нього теліпалося на жилці. Він кинувся до Сатани, жалібно скиглячи й підвиваючи.

Сатана відповів йому схожими звуками, і ми зрозуміли: вони розмовляють собачою мовою. Ми всі тепер сиділи на траві, світив місяць, бо хмари давно розвіялись, і Сатана, поклавши голову пса собі на коліна, вправив йому око в очницю. Псові відразу полегшало, він замахав хвостом і лизнув Сатані руку; видно було, що пес йому дуже вдячний. Я був певен, що він дякує Сатані, хоч я і не зрозумів їхньої мови. Потім вони ще трохи побалакали, а тоді Сатана сказав:

— Пес каже, що господар був п'яний.

— Таки був, — підтвердили ми.

— А через годину він звалився у прірву за Крутим пасовиськом.

— Ми знаємо, де воно! Милі за три звідси.

— Пес кілька разів прибігав до села, просив людей піти туди, але його не слухали й гнали геть.

Ми пригадали, що пес і справді прибігав, однак ми тоді не зрозуміли, чого йому треба.

— А він прибігав, бо хотів допомогти людині, яка поводитися з ним дуже погано; тільки про те й думав, нічого не їв і навіть не просив їсти. Дві ночі просидів біля господаря. Ну, якої ви тепер думки про свій рід? І ще людям обіцяно благодать на небі, як кажуть вам ваші вчителі, а цьому псові туди зась? Чи може людський рід зрівнятися з ним у доброчесності, у великодушності? — Тут він повернувся до пса, який підстрибував біля нього, веселий і щасливий, нетерпляче ждучи його наказів, ладний негайно їх виконувати. — Покличте людей та йдіть за собакою. Він покаже вам, де валяється оте падло. І



візьміть з собою священика, хай потурбується про Гансову душу, бо смерть близько.

Вимовивши останнє слово, Сатана щез, а ми залишилися, пригнічені та сумні. Невдовзі ми зібрали людей, покликали отця Адольфа і знайшли Ганса Опперта. Він помер на наших очах. Ніхто не засмутився, крім пса. Пес розпачливо вив, скиглив, облизував мертве обличчя, і втішити його не було ніякої змоги. Ми поховали небіжчика там, де він лежав, без труни, бо Ганс Опперт не мав ні грошей, ні жодного друга, крім свого пса. Якби ми прийшли хоч на годину раніше, священик ще встиг би відпустити гріхи небораці й відправити його в рай; тепер же він потрапив прямісінько до пекла й вічно горітиме у жахливому полум'ї. Шкода, що в цьому світі, де стільки людей нудяться, не знаючи як згаяти час, ні в кого не знайшлося однієї години, такої потрібної грішникові, від якої залежало, чи він вічно блаженствуватиме, чи вічно страждатиме. Мені стало моторошно, коли я уявив, як багато може важити одна година, і я дав собі обіцянку від сьогодні більше ніколи не марнувати часу. Сеппі зовсім занепав духом і сказав, що, мабуть, краще бути собакою — немає ризику, що твоя душа загине без покаяння. А пса ми забрали додому, вирішивши залишити його собі. Дорогою Сеппі прийшла в голову дуже гарна думка, і настрій у нас одразу покращав. Сеппі сказав, що, коли пес пробачив господареві всі образи й знущання, то, може, бог визнає це за відпущення гріхів.

Наступний тиждень був дуже нудним. Сатана не показувався, нічого особливого не траплялось, навідатися до Маргет ми не насмілювались, бо ночі стояли місячні, і наші батьки могли нас спіймати, якби ми спробували вибратися з дому. Однак ми кілька разів зустрічали Урсулу, коли вона гуляла з кішкою на луках по той бік річки. Ми довідалися від старої, що в них усе гаразд. Урсула була вдягнена в чепурну нову сукню і взагалі мала квітучий вигляд. Чотири гроші

з'являлися щодня, без затримки, і їх не треба було витратити на їжу, вино та інше — про харчі дбала кішка. Тепер, беручи до уваги всі обставини, Маргет уже не відчувала себе такою самотньою і знедоленою, як доти, та й Вільгельм Майдлінг як міг розважав дівчину. Щовечора вона ходила до в'язниці, проводила там з дядьком годину чи дві, і він навіть погладшав від харчів, які їм постачала кішка. Маргет, бажаючи продовжити знайомство з Філіпом Траумом, хотіла, щоб я знову привів його. Та й Урсула неабияк цікавилася Траумом і без кінця розпитувала про його дядька. Хлопці не могли втриматися від сміху, бо я їм розповів, якими небилицями частував її Сатана. Ми не погамували її цікавості, адже наші язики волею Сатани були на припоні.

Ми довідалися від Урсули про одну невеличку подію: тепер, коли в домі завелися гроші, вони взяли служника для різкої роботи й доручень. Стара силувалася вдати, ніби йдеться про звичайнісіньку, буденну річ, проте відразу було видно, що її аж розпирає від пихи та гонору. Ми з приємністю дивилися на бідолашну жінку, неспроможну приховати свого захоплення від цієї розкоші, але коли взнали ім'я служника, то подумали, чи розумно зробила Урсула. Незважаючи на свій юний вік і легковажність, ми трохи тямили в певних справах. Хлопець звався Готфрідом Нарром: трохи пришелепкуватий, однак добродушний, нікого не кривдив, отож і проти нього особисто ніхто не держав зла. Однак сім'я Наррів мала лиху славу, і це зрозуміло: не минуло ще й півроку, як бабусю Готфріда спалили за відьомство. А коли вже в крові з'явиться така зараза, то самим вогнем її ніколи не випалиш. І взагалі час був такий, що Урсулі й Маргет не слід було мати справу з хлопцем із цієї сім'ї: за останній рік страх перед відьмами у наших краях дуже посилювався, такого не могли пригадати й найстаріші жителі села. Сама згадка про відьму могла перелякати нас до смерті. І це природно — нині розплодилися такі відьми, яких раніше й не бачили. В давнину відьмували самі старі баби, а тепер

зустрічалися відьми будь-якого віку, а то й діти восьми чи дев'яти літ. Отож і виходило, що будь-хто, незалежно від віку й статі, міг виявитися поплічником диявола. В нашій невеликій окрузі відьомство пробували викоренити геть, проте чим більше палили відьом, тим більше диявольського поріддя з'являлося натовість.

Якось у школі для дівчаток, що була всього за десять миль від нашого села, вчителі знайшли в однієї учениці на спині червоний, запалений висип. Вони, певна річ, дуже перелякалися, подумавши, що то знаки диявола. Перестрашена дівчинка розпачливо благала вчителів нічого нікому не казати, запевняла, що це сліди від блошиних укусів. Але цього діла, звичайно, так просто залишити було не можна. Оглянули всіх дівчаток, цятки знайшли у всіх п'ятдесяти дівчаток, але в одинадцяти з них цяток було особливо багато. Почала працювати комісія, дівчаток допитували, але всі одинадцять лише в сльозах кликали матерів і ні в чому не зізнавалися. Тоді малолітніх чарівниць замкнули нарізно в темних комірчинах і десять діб їм не давали нічого їсти, крім чорного хліба й води. Під кінець ув'язнення всі страшенно схудли, здичавіли, очі горіли сухим блиском; вони вже не плакали, а сиділи, щось бурмочучи, й відмовлялися від їжі. Зрештою одна дівчинка призналася, що вони часто літали верхи на мітлі на відьомський шабаш до похмурої місцини високо в горах і там танцювали, пили вино, шаленіли й казилися вкупі зі зграями інших відьом та з самим Нечистим. Усі поводитися там дуже непристойно, паплюжили священиків і проклинали господа бога. Отак вона й сказала. Вона розповідала недоладно, не могла пригадати деяких подробиць. Та члени комісії допомогли їй, вони знали, що запитувати, бо мали докладний питальник, написаний ще двісті років тому для такої мети. Вони запитували: "Ти робила те і те?" І дівчинка незмінно відповідала ствердно, виглядаючи дуже змороною, виснаженою та до всього байдужою. А коли решта десять почули, що вона

зізналася, то й собі зізнались і на всі запитання теж відповідали "так". Тоді їх усіх разом спалили біля ганебного стовпа. Вирок був, безперечно, мудрий і справедливий. З усієї округи зібралися люди подивитись, як їх спалюватимуть. Пішов і я, але коли впізнав одну з них, веселу гарненьку дівчинку, з якою часто грався і яка тепер, прикута ланцюгом до стовпа, викликала такий жаль, коли побачив, як матір оплакує доньку і, судомно обіймаючи та обсипаючи її поцілунками, кричить "Господи боже мій! Господи боже мій!" — я, не витримавши цього жаху, втік.

Коли спалювали бабусю Готфріда, стояв лютий мороз Її звинуватили в тому, що вона зцілювала людей від головного болю, розтираючи їм потилицю й шию — так вона сама твердила, — але кожному було зрозуміло, що без допомоги диявола тут не обійшлося. Її хотіли було допитати, але бабуся заперечила, мовляв, вона й так визнає, що її сила — від диявола. Її засудили до спалення на багатті ранком наступного дня, на ринковій площі. Першим туди прийшов урядовець, який мав розкласти багаття, що він і зробив. Потім сторожа привела Готфрідову бабусю, залишила її на площі й подалася по другу відьму. Родичі старої не прийшли — вони боялися гніву людей, які, чого доброго, ще й камінням могли побити. Я підійшов до нещасної і дав їй яблуко. Вона сиділа навпочіпки біля багаття, грілася й чекала; старечі губи та пальці аж посиніли з холоду Раптом поруч нас опинився якийсь подорожній Він лагідно заговорив до бабусі й, побачивши, що навколо нікого, крім мене, немає, поспівчував їй. Потім запитав, чи правда все те, в чому вона зізналась; бабуся відповіла, що ні. Подорожній здивувався, ще дужче засмутився й запитав:

— То чого ж ви обмовили себе?

— Я стара й дуже бідна, — відповіла вона, — і сама заробляю свій хліб. У мене іншого виходу не було, як зізнатись.

Якби я сказала, що я не відьма, мене, може, й звільнили б. Але тоді мені хоч помирай. Ніхто б у селі не забув, що мене звинувачували у відьомстві, роботи в мене не було б, і, куди б я не пішла, на мене нацьковували б собак. Незабаром я сконала б з голоду. То краще вже хай мене сплять, принаймні швидше помру. Дякую вам обом, ви так добре поставилися до мене.

Вона ближче присунулася до багаття і, простягнувши руки, гріла їх над вогнем. Лапаті сніжинки тихо й пестливо спадали на стару сиву голову, вибілюючи її ще більше. Вже зібрався натовп, хтось кинув у стареньку яйце. Воно влучило їй просто в око, розбилося й потекло по обличчі. В натовпі почувся сміх.

Я розповів Сатані про одинадцятьох дівчаток і Готфрідову бабусю, але моя розповідь не справила на нього ніякого враження. Він лише зазначив, що такий уже рід людський, а те, що роблять люди, нічого не значить. Він додав, що сам бачив, як було створено людину. Її зліпили не з глини, а з болота — якщо не цілком, то принаймні частково. Я знав, яку саме частку він має на увазі: звичайно ж, почуття доброчесності. Сатана прочитав мою думку і, потішений, засміявся. Потім підкликав вола, який пасся неподалік, погладив його, трохи побалакав з ним, а тоді сказав:

— Ось перед тобою віл, який не моритиме дітей голодом, не залякуватиме, не катуватиме самотністю, від чого вони божеволіють, і не спалюватиме їх на багатті, вимучивши зізнання в тому, чого вони зроду не робили. Не краятиме він серця й бідолашним безневинним жінкам, не доводитиме їх до того, що вони вже бояться жити серед подібних до себе; не знущатиметься з них у їхню смертну годину. Бо він не обтяжений почуттям доброчесності, так само як і ангели, не відає, що таке зло, і ніколи нікому не чинить зла.

Незважаючи на всю свою чарівність, Сатана, коли визнавав за потрібне, — а таке завжди траплялося, щойно мова заходила про рід людський, — міг бути образливо жорстоким. Він нехтував людей, марно було чекати від нього доброго слова про них.

Як я уже казав, нам, хлопцям, здавалося, що Урсула вчинила необачно, найнявши хлопця з родини Наррів саме тепер. І ми мали рацію. Дізнавшись про це, люди, звісно, обурилися. Ще б пак, звідки Маргет і Урсула взяли гроші годувати ще одного їдця, коли самі ледь зводили кінці з кінцями? Ось що їм кортіло знати, і, щоб заспокоїти свою цікавість, вони перестали цуратися Готфріда; навпаки, почали шукати його товариства й заходити з ним у дружні розмови. Готфрід був дуже задоволений; не підозрюючи нічого лихого й не помічаючи розставленої йому пастки, він по своїй простоті наївно все вибовкував.

— Гроші? — казав він. — Та в них грошей кури не клюють! Мені платять два срібних гроші на тиждень та ще й годують. А самі живуть на всю губу, їй-право; і князь такого не їсть, як ото вони.

Цю дивовижну новину астролог повідав отцю Адольфові в неділю ранком, коли священик повертався додому з меси. Отець Адольф надзвичайно схвилювався й сказав:

— Це діло треба розслідувати.

Він сказав, що тут криється чаклунство. Жителям села велів потихеньку, ненастирливо поновити дружні стосунки з Маргет і Урсулою й не спускати обох з ока. А ще радив парафіянам тримати язика на припоні, щоб ті ні про що не здогадалися. Спочатку нікому не хотілося потикатись до такого жахливого

будинку, але священник запевнив, що вони там будуть під його захистом і нічого з ними не скоїться, тим паче, коли візьмуть із собою свяченої води, в руках матимуть чотки, а на грудях — хрест. Слова отця Адольфа заспокоїли людей, знайшлися охочі відвідати Маргет, а найпідліші, спонукані злістю й заздрістю, самі поривалися туди.

Сердешна Маргет почувала себе на сьомому небі від щастя, що в неї знову з'явилися друзі. Дівчину, як і всякого б на її місці, радувало, що їй добре ведеться; їй навіть інколи кортіло похизуватися перед іншими. Вона щиро тішилася кожним добрим словом, кожною приязною усмішкою друзів і односельців, бо, мабуть, найтяжче з усіх випробувань — це самотність та ще зневага сусідів, які тебе уникають.

Тепер, коли заборону було знято, ми теж могли піти до Маргет. Ми відвідували її щодня разом з нашими батьками та сусідами. Кішці Агнесі доводилося важко працювати. Їй доводилося забезпечувати харчами, та ще й у великій кількості, цілі юрми; а частували гостей такими стравами та винами, яких у селі зроду не пробували, навіть назв не знали, хіба що чули від князівської челяді. Та й столовий посуд теж був хоч куди.

Іноді Маргет відчувала тривогу й надокучала Урсулі прискіпливими розпитами. Але та твердо стояла на своєму, запевняючи, що це рука провидіння, і ні словом не прохоплювалася про кішку. Маргет знала, що для провидіння немає нічого неможливого, та все-таки не могла подолати сумнівів. Однак висловити свої тривоги вголос побоювалася, щоб не накликати лиха. Думала вона й про чари, потім відкинула ту думку геть: адже їм почало таланити ще до того, як Готфрід прийшов у дім, а Урсула побожна й люто ненавидить чаклунство. Врешті всі впевнились у допомозі провидіння, беззастережно вірили йому і за все дякували. Кішка Агнеса не

скаржилася на клопіт, а набувши досвіду, спокійно постачала дедалі витонченіші та багатші дари.

У будь-якій громаді, чи то великій, чи малій, завжди знайдеться чимало людей добрих і щиросердих од природи. Вони ніколи нікому не чинять зла, хіба що опановані страхом, чи коли небезпека загрожує їхнім власним інтересам абощо. Були такі люди і в Езельдорфі. За звичайних обставин відчувався їхній добрий, благородний вплив, але тепер настали часи незвичайні — страх перед відьмами заповнив людей, і в селі, здавалося, не залишилось жодного лагідного, співчутливого серця. Людей лякали незрозумілі події в домі Маргет, ніхто не сумнівався, що тут замішані чари. Страх затьмарив усім розум. Декотрі, звичайно, жаліли Урсулу й Маргет, над якими нависла жахлива загроза, але, зрозуміло, мовчали — висловлювати співчуття було небезпечно. Події розвивалися своїм ходом, і ніхто не попередив наївної дівчини та дурної старої жінки, не навчив обережності. Ми хотіли було їх застерегти, але коли дійшло до діла, злякалися. Виявилось, що нам бракує мужності, ми не досить сміливі для того, щоб наважитися на благородний вчинок, бо через нього самі могли вскочити в халепу. Ми не зізнались один одному в легкодухості; ми вчинили так, як будь-хто вчинив би на нашому місці — просто уникали говорити на цю тему, переводячи розмову на щось інше. Та я не сумнівався, що всі ми відчували себе негідниками, коли в одному гурті зі шпигунами смачно їли й пили за столом у Маргет, говорили компліменти, дивилися, картаючись докорами сумління, на неї, таку безхмарно щасливу, і жодним словом не натякнули про загрозу. А Маргет справді була щаслива, горда, як та принцеса, з того, що знову навколо неї друзі, така їм вдячна! А гості тим часом до всього приглядалися і все переказували отцеві Адольфу.

Отець Адольф ніяк не міг добрати розуму, що ж воно діється. Хтось у домі чаклує, але хто саме? Ніхто не заскочив



Маргет, чи Урсулу, чи Готфріда на якій-небудь чортівні, а проте вина і всілякі смачні наїдки в домі не переводилися. Досить було гостеві чогось захотіти, як його бажання негайно вдовольнялося. Зрозуміло, коли таке роблять відьми й чаклуни; однак тут усе відбувалося без будь-яких заклинань, навіть без грому, землетрусів, блискавок чи привидів, — справді незвична, нова, нечувана річ. І в книжках про таке чаклунство нічого не писалось. Зачаровані речі, як відомо, несправжні. Коли чари втрачають силу, золото перетворюється на порошок, їжа псується і щезає. А тут навіть випробуваний спосіб не дав ніяких наслідків. Нишпорки отця Адольфа принесли йому трохи харчів від Маргет. Він читав над ними молитви, виганяв з них нечисту силу, але дарма: вся провізія залишалася справжньою, свіжою і почала псуватися тільки в призначений природою час.

Отець Адольф був не просто спантеличений — його охопив відчай. Усе свідчило, що ніякого чаклунства тут і в заводі немає. В глибині душі він майже повірив у це, але цілковитої впевненості не було. Може, тут діяли якісь невідомі досі чари. Нарешті він знайшов спосіб, як з'ясувати істину: коли всі оті харчі не приносять, то немає ніякого сумніву, що тут замішані чари.

## Розділ 7

Маргет надумала влаштувати званий обід і запросила на нього сорок гостей. Обід мав відбутися через тиждень. Отцеві Адольфу випала слушна нагода здійснити свій задум. Будинок Маргет стояв віддалік від інших, і за ним легко було стежити. Протягом тижня з нього не зводили очей ні вдень ні вночі. Мешканці дому виходили і входили, як звичайно, але в руках у них нічого не було, і ні вони, ні хтось інший нічого не приносили. Отже, ніякої їжі для сорока чоловік ззовні не доставляли. Якщо ж харчами все-таки запасалися, то тільки в самому будинку. Правда, Маргет щовечора виходила з кошиком у руках, але

нишпорки запевняли отця Адольфа, що вона завжди поверталася з порожнім кошиком.

Гості зібрались опівдні і заповнили весь дім. Прийшов і отець Адольф. Незабаром з'явився астролог, хоч його ніхто й не запрошував. Шпигуни йому вже доповіли, що в будинок Маргет ні з парадного, ні з чорного ходу ніяких пакунків не вносили. Ввійшовши, він побачив, що всі зі смаком їдять і п'ють і що свято йде повним ходом. Він оглянув стіл і помітив, що вишукані страви свіжі; фрукти не тільки місцеві, а й довезені, які швидко псуються, також свіжі й принагідні. І ніяких тобі привидів, заклинань чи грому! Все зрозуміло. Це чаклунство. До того ж чаклунство нове, яке досі нікому й не снилося. Чаклунство могутнє, надзвичайної сили. І він вирішив розгадати таємницю. Звістка про це відкриття облетить весь світ, долине до найвіддаленіших куточків, здивує вражені народи, про нього знатимуть усі, ім'я його навіки залишиться в пам'яті людській. Йому дивовижно поталанило, неймовірно поталанило. На думку про майбутню славу в нього запаморочилася голова.

Гості поступилися, дали йому пройти. Маргет чемно запросила його до бенкету, а Урсула наказала Готфрідові принести окремий стіл, застелила скатертиною, поставила посуд і запитала гостя, чого б він хотів.

— Несіть, що є, — сказав астролог.

Урсула й Готфрід принесли з комори харчі й дві пляшки вина — білого й червоного. Астролог, який, мабуть, ніколи не бачив таких ласощів, налив червоного вина в келих, випив, налив ще і пожадливо взявся їсти.

Я не сподівався зустріти тут Сатану, бо не бачив його вже більше тижня й не мав від нього жодної звістки, — але він

прийшов. Я відчув, що він у кімнаті, хоч і не міг бачити, бо люди затуляли його від мене. До мене долинув голос Сатани: він вибачався перед Маргет, що з'явився непроханий, мовляв, він лише на хвилику. Маргет умовляла його залишитися. Подякувавши, Сатана погодився. Маргет підвела його до гостей, познайомила з дівчатами, з Вільгельмом Майдлінгом і ще з кількома старшими людьми.

Гості загомоніли, почувся шепіт:

— Це той молодий незнайомець, про якого останнім часом так багато говорять. Правда, його й побачити неможливо, він завжди в роз'їздах.

— А який красень! Як його звуть?

— Філіп Траум.

— Ім'я йому пасує!

/Річ у тому, що "траум" німецькою мовою означає "мрія"/.

— Чим він займається?

— Кажуть, готується стати священиком.

— Його обличчя — то його талан, побачите — він ще кардиналом стане!

— Звідки він родом?

— Кажуть, з якихось тропічних країн, у нього там багатий дядько.

І таке інше.

Сатана відразу справив враження, всім хотілось познайомитися з ним і побалакати. Гості з подивом відчули, що повітря в кімнаті напрочуд свіже, прохолодне. А сонце надворі пряжило, як і досі, з безхмарного неба! Але, звичайно, ніхто не міг здогадатися, в чому річ.

Астролог вихилив другий келих вина й налив третій. Ставлячи пляшку на місце, він випадково перекинув її. Пролилося трохи вина. Він швидко підхопив пляшку, підніс її проти світла й сказав:

— Який жаль! Це ж королівське вино! — Раптом його обличчя засяяло, на ньому відбилися радість і торжество. Він вигукнув: — Принесіть чашу! Мерщій!

Принесли чашу — на чотири кварта. Астролог перехилив над нею двопінтову пляшку — і в чашу полилося вино. Червоний напій забулькотів, швидко переливаючись у білу чашу, піднімаючись дедалі вище, поки чаша виповнилася по вінця. Всі дивилися, затамувавши подих.

— Гляньте-но, — сказав астролог, знов підносячи пляшку. — Вона, як і раніше, повна!

Я кинув погляд на Сатану — і він тієї ж миті щез. Тоді підвівся отець Адольф, розпашілий і збуджений, перехрестився й заволав громовим голосом:

— Цей дім зачарований і проклятий! — Люди почали кричати, лементувати, юрбою кинулися до дверей. — Я вимагаю, щоб мешканці цього будинку, спіймані на місці злочину...

Раптом слова застрягли йому в горлянці. Отець Адольф почервонів ще дужче, обличчя його стало аж буряковим, але він нічого більше не зміг вимовити. І тут я побачив, як Сатана прозорою тінню ввійшов у тіло астролога, після чого той, звівши руку, вигукнув — голос був явно його власний:

— Зачекайте! Стійте всі на своїх місцях! — Люди застигли, де були. — Принесіть лійку!

Урсула, тремтячи з переляку, принесла астрологові лійку, і він, устромивши її в пляшку, підняв величезну чашу й почав переливати вино назад. Люди, прикипівши до місця, зачудовано спостерігали за ним: всі бачили, що пляшка вже й так повна. Переливши вино з чаші в пляшку, астролог широко посміхнувся до всіх, хто був у кімнаті, пирхнув і байдуже кинув:

— Це дрібниці, кожен може таке зробити! Я здатний на ще дивніші чудеса.

В кімнаті почулися злякані крики:

— Господи, в нього вселилася нечиста сила!

Стривожені люди знову гуртом посунули до дверей.

Незабаром кімната спорожніла, і в будинку не залишилося нікого, крім його мешканців, нас, хлопців, і Майдлінга. Ми знали в чому тут річ, і, якби могли, то все б розповіли, але ж ми не могли. Ми були вдячні Сатані; він прийшов на допомогу саме вчасно.

Маргет, бліда як полотно, плакала. Майдлінг з Урсулою наче закам'яніли. Але найгірше було Готфріду — він так налякався, що ледве тримався на ногах. Як ви знаєте, в їхній

родині була відьма, і підозра в чаклуванні могла б закінчитися для нього погано. До кімнати ліниво ввійшла Агнеса і, нічого не підозрюючи, хотіла потертись об ноги Урсули, щоб та її приголубила. Перелякана Урсула відсунулась, але так, щоб не образити Агнеси, бо ж розуміла — з такою кішкою псувати стосунків не слід. А ми взялися гладити Агнесу. Коли вже сам Сатана приятелює з нею, то він про неї доброї думки, а його думка була для нас достатньою гарантією. Здавалося, Сатана довіряв усім, хто не був наділений почуттям доброчесності.

Вибравшись з будинку Маргет, охоплені панікою гості кинулись урозтіч. Їх підганяв невимовний страх, і таку вони зняли бучу, так тупотіли, ридали, кричали й лементували, що незабаром сполошився увесь Езельдорф. Селяни повисипали надвір довідатися, в чому річ, заповнили вулицю, штовхалися, метушилися, поймаючи тривогу і жах. А коли показався отець Адольф, натовп розступився перед ним, наче води Червоного моря. Слідом за отцем Адольфом сягнуто ступав астролог, щось бурмочучи собі під ніс. Люди пропустили його і щільно зімкнулися знову. Кожний дивився вслід астрологові застиглими очима, втративши від жаху дар мови і лише важко дихаючи. Кілька жінок знепритомніли. Коли астролог віддалився, юрма заворушилась і подалася за ним, тримаючись на безпечній відстані. Люди схвильовано перемовлялися, розпитували одне одного про подробиці. Діставши відомості, вони тут-таки переказували їх іншим, доповнюючи і прикрашаючи. Таким чином чаша з вином незабаром збільшилася до розмірів бочки, а пляшка, вмістивши все вино з тієї бочки, так і залишилася порожня.

Дійшовши до ринкової площі, астролог попростував до химерно вдягненого жонглера, який підкидав і ловив три мідні кулі. Астролог забрав кулі в жонглера, повернувся обличчям до натовпу, що наближався до нього, і сказав:

— Цей жалюгідний блазень недотепа в своєму ремеслі.  
Підходьте-но ближче, зараз ви побачите виступ фахівця.

Астролог підкинув одну за одною всі три кулі, й вони, утворивши вузький блискучий овал, закружляли в повітрі. Незабаром з'явилася ще одна куля, потім ще й ще — ніхто не бачив, звідкіля кулі бралися, тільки їх більшало й більшало... Овал дедалі видовжувався, руки астролога мигтіли так швидко, що й на руки вже не були схожі, а на якусь летючу тінь чи невиразну пляму, і ось у повітрі кружляє ціла сотня куль — так принаймні стверджували ті, хто їх лічив. Великий овал сягнув на двадцять футів угору й крутився, саяв, ряхтів — незрівнянна картина! Згодом астролог, склавши руки на грудях, велів кулям кружляти в повітрі без його допомоги — й вони закружляли самі. Через кілька хвилин астролог сказав:

— Ну, годі вже.

Овал розсипався, кулі з гуркотом попадали на землю й розкотилися врізнобіч. Люди перелякано сахалися, не насмілюючись до них доторкнутися. Астролог реготав, кепкував з глядачів, називав їх боягузами й старими бабами. Потім озирнувся й, побачивши напнутий над площею канат, сказав, що дурний той, хто день у день марнує гроші, щоб подивитися на незграбного й невдатного шахрая, який ганьбить прекрасне мистецтво канатохідця. Зараз вони побачать справжнього майстра. Одним стрибком він опинився на канаті і впевнено став обома ногами. Тоді затулив очі долонями і проскакав на одній нозі туди й сюди, а після перекинувся вперед і назад аж двадцять сім разів!

Натовп загук: адже астролог був старий, завжди спотикався, коли ходив, часом навіть накульгував. Зараз перед людьми виступав спритний чолов'яга, який напрочуд зграбно виконував акробатичні номери. Нарешті астролог легко

зіскочив на землю й подався геть. Якийсь час він ішов дорогою від села, а потім зник за поворотом. Аж тепер величезний, мовчазний натовп зітхнув ніби одними грудьми; бліді жителі, щільно згуртувавшись, зазирали одне одному в обличчя, ніби запитуючи: "Та чи ж це було? І ви теж бачили? Чи це тільки я... чи це мені наснилося?" Потім почувся тихий гомін, і люди, розділившись на невеличкі купки, почали розходитися по домівках. Боязко перешіптуючись, хапаючи одне одного за руки, вони поводитися так, як ото буває за надзвичайних обставин.

Ми, хлопці, йшли за своїми батьками й прислухалися до кожного слова. Прийшовши до нашого дому, дорослі посідали за стіл, щоб продовжити розмову, а ми прилаштувалися поруч. Наші батьки були пригнічені, вони вважали, що після такої жахливої навали відьом і чаклунів слід чекати великого лиха. Потім мій батько пригадав, що отець Адольф зацікавив тієї самої миті, коли викрив відьомство в домі Маргет.

— Ще зроду диявольське кодро не наважувалося зазіхнути на помазаного слугу божого, — сказав мій батько. — Я і зараз не розумію, як тільки вони насмілились, адже в отця Адольфа на грудях було розп'яття, правда ж?

— Правда, — підтакнули інші. — Ми самі бачили.

— Кепські справи, друзі, дуже кепські. Досі в нас завжди був захист Тепер і він не діє.

Усі здригнулися, наче в них мороз поза шкіру пробіг, і забубоніли:

— І він не діє. Бог покинув нас



— Правда, — мовив батько Сеппі Вольмайєра. — І ніде шукати допомоги!

— Люди незабаром це зрозуміють, — сказав суддя, батько Ніколауса, — й тоді, охоплені розпачем, утратять мужність і снагу. Так, надійшла лиха година.

Він зітхнув, а Вольмайєр скрушно додав:

— Поголос піде по всьому краю, що наше село накликало на себе божу неласку, і люди обминатимуть нас Тяжкі часи настануть для "Золотого оленя".

— Правду кажеш, сусіде, — погодився мій батько. — Зазнаємо ми біди, всі втратять добре ім'я, а хто і майно. А ще... о боже мій!

— Що? Що таке?!

— Може статися таке, що нас зовсім доконає...

— Ну кажи ж... um Gottes Willen!

— Відлучення від церкви!

Ніби грім ударив з небес; здавалося, присутні от-от знепритомніють від жаху. Але страх перед цим нещастям пробудив їхні сили, й вони, покинувши печальні думи, почали міркувати, як зарадити біді. Мудрували так і сяк, пропонували те й се, однак пробалакавши аж до обіду, не дійшли якогось певного висновку. Тоді попрощались і розійшлися з тягарем на серці, сповнені лихих передчуттів.

Поки сусіди прощалися з батьком, я вислизнув надвір і подався до Маргет подивитися, що там діється. Дорогою я зустрів чимало односельців, але жоден не відповів мені на привітання. Раніше я здивувався б, але не тепер. Від переживань і страху всі ніби побожеволіли. Бліді та виснажені, люди тинялися селом, наче сновиди, — дивилися широко розплющеними очима, нічого не бачачи; ворушили вустами, не промовляючи ані слова; мимохіть судорожно стискали й розтискали кулаки.

А в домі Маргет — ніби покійника винесли. Вона й Вільгельм сиділи поруч на канапі й мовчали, навіть не тримали ся за руки. Обоє понурі, очі дівчини почервоніли від сліз. Вона сказала:

— Я весь час благаю Вільгельма піти звідси й ніколи більше не приходити. Тоді б він урятувався. Я жахаюсь на саму гадку, що через мене він загине. Наш будинок зачарований. Всі ми згоримо на багатті. Але Вільгельм не хоче йти. Він загине разом з нами!

Майдлінг сказав, що нікуди не піде, поки Маргет загрожує небезпека. Його місце поруч з нею; він тут залишиться до самого кінця. Маргет знову заридала. На неї сумно було дивитись, і я пошкодував, що не zostався вдома. Аж тут хтось постукав у двері, ввійшов Сатана — свіжий, бадьорий і гарний, створюючи, як завжди, п'янку атмосферу веселості й життєрадісності, і все відразу ж перемінилося. Сатана й словом не прохопився ні про те, що сталося, ні про жахи, від яких у езельдорфців кров холола в жилах. Натомість жваво заговорив про всякі приємні, веселі речі, а незабаром перейшов до музики. То був розумний хід, бо Маргет, забувши про всі печалі, ожила, зацікавившись розмовою. Маргет ще не доводилося чути, щоб так гарно й з таким розумінням говорили про музику. Вона так захопилася розмовою, така була зачарована, що говорила без угаву, личко в неї проясніло. Вільгельм помітив це

і, як не дивно, не дуже зрадив. А Сатана вже взявся за поезію. Він прочитав напам'ять кілька віршів та так добре, що зовсім обворожив Маргет, а Вільгельм ще більше нахмурився. На цей раз Маргет звернула увагу на Вільгельмів настрій, і їй стало соромно за себе.

Того вечора я заснув під приємну музику — по шибках тарабанив дощ, а вдалині чулися глухі перекоти грому. Серед ночі прийшов Сатана, розбудив мене і сказав:

— Я тебе беру з собою. Куди вирушимо?

— З тобою — будь-куди!

Враз усе навкруги залило сліпуче сонячне сяйво, і Сатана мовив:

— Ми в Китаї.

Нічого подібного я не сподівався і навіть ніби сп'янів від гордості й втіхи, що забрався в таку далечінь, де не бував жоден мій односелець, у тому числі й Бартель Шперлінг, який вважав себе великим мандрівником. Більш як півгодини кружляли ми над імперією, оглянули її від краю до краю. Ми бачили дивовижні речі, багато прекрасного, але багато й жахливого. Наприклад... а втім, як буде нагода, розкажу про все докладніше і поясню також, чому Сатана вибрав для нашої подорожі саме Китай, а не якусь іншу країну. Не можу розказати зараз, бо урвався б тоді перебіг моєї оповіді. Нарешті ми припинили ширяти й опустилися.

Ми сиділи на вершині гори. Під нами розлігся величезний обшир: гори, ущелини, долини, річки, рівнини, міста й села дрімали під сонячним промінням; на обрії виблискувала синя

смужка моря. Краєвид, такий мирний і чарівний, радував око і заспокоював душу. Наскільки легше було б жити на цьому світі, якби ми могли, коли треба, переноситися в таку-от місцину! Зміна оточення жене геть давню, звичну втому тіла й розуму, ніби перекладаєш тягар душевних турбот з одного плеча на друге.

Ми почали розмовляти, і мені спало на думку перевиховати Сатану, вмовити його стати кращим. Я нагадав Сатані про все, що він накоїв, і попросив надалі бути розумнішим, не завдавати людям горя. Я зовсім не збирався звинувачувати його в лихих намірах, просто просив не поспішати й добре обмірковувати можливі наслідки, а не діяти, як він це робить, навмання. Тоді було б менше нещастя. Сатана не образився на мене за відвертість, але мої міркування, очевидно, здались йому кумедними й дивними, бо він сказав:

— Ти думаєш, я навмання дію? Е ні, я так ніколи не роблю. Ти хочеш, щоб я не поспішав і добре зважив можливі наслідки? А навіщо? Я завжди знаю, яких чекати наслідків.

— Тоді як ти можеш отаке виробляти, Сатано?

— Гаразд, я тобі поясню, а ти постарайся зрозуміти, якщо зможеш. Ти належиш до єдиної у своєму роді раси. Кожна людина — поєднання машин страждання і радості. Ця злагоджена система працює чітко й точно на принципах взаємообміну. Тільки-но одна машина виробить щастя, друга вже має наготові біль чи сум, а може, й ще якісь біди. Здебільшого в людському житті щастя й нещастя майже порівну. Коли ж такої рівноваги нема, переважає нещастя. Щастя не переважає ніколи. Трапляються особи, влаштовані так, що в них працює лише машина страждань. Такі живуть усе життя, не маючи уявлення про щастя. До чого б вони не доторкалися, що б не робили, від усього зазнають тільки горя.

Ти зустрічав таких людей? Життя для них не втіха, а суцільні муки. Іноді за хвилину щастя людині через оту свою машинерію доводиться розплачуватися роками страждань. Хіба ти не знаєш? Час від часу таке трапляється. Зараз наведу тобі кілька прикладів. Твої односельці для мене нічого не значать, ти ж знаєш, правда?

Мені не хотілося бути надто різким, через те я сказав, що в мене склалося таке враження.

— Отже, вони для мене нічого не значать. Та інакше й не може бути. Між нами — безодня, різниця просто безмірна. Вони позбавлені розуму.

— Позбавлені розуму?

— Так, навіть жалюгідної його подоби. Коли-небудь я познайомлю тебе з тим, що людина називає своїм розумом, докладно розберу цей хаос, і ти сам усе побачиш і зрозумієш. У мене з людьми немає нічого спільного, нас ніщо не поєднує. Людські переживання дурні й дріб'язкові, так само як їхні марнолюбство, зухвалість і прагнення, їхнє порожнє, нікчемне життя — всього-на-всього сміх, зітхання і смерть. І в них зовсім немає почуттів. Тільки почуття доброчесності. Зараз я тобі поясню, що маю на увазі. Бачиш червоного павучка? Він менший за макове зернятко. Хіба можна уявити, що слон зацікавиться ним, перейматиметься тим, щасливий він чи нещасний, багатий чи бідний, чи відповідає кохана йому взаємністю, здорова його мати чи хвора, чи поважають його в суспільстві, чи вистоїть він супроти своїх ворогів, чи не покинуть його друзі в біді, чи не підуть нанівець усі його сподівання, чи здійсняться його честолобні політичні задуми, помре він у колі своєї сім'ї чи на чужині, самотній і принижений? Ці речі аж ніяк не обходять слона, йому до них байдуже, він просто не може зменшити своїх зацікавлень до такої мікроскопічної величини. Людина для мене

те саме, що червоний павучок для слона. Слон нічого не має проти павучка, між ними страшенна безодня. Я нічого не маю проти людини. Слон байдужий; я байдужий. Слону й на думку на спаде скривдити павучка, він навіть може допомогти йому, якщо захоче і якщо це нічого йому не коштуватиме. Я не раз робив людям послуги, але ніколи не шкодив їм.

Слон живе сто літ, червоний павучок — один день. Різницю між їхньою силою, розумом і гідністю можна передати хіба що астрономічними числами. А. відстань між людиною і мною у цьому, та й в іншому, незмірно більша відстані, що відділяє слона від крихітного павучка.

Людський розум незграбний і тупий; він натужно збирає елементарні факти і робить висновки. Проте які вони, ті висновки! А мій розум творить! Чи ти розумієш його потужність? Мій розум миттєво створює все, що забажає. Створює з нічого. Створює рідину, тверді тіла, кольори — будь-що, все — створює з порожнечі, з того, що називається Думкою. Людина видумує шовкове волокно, потім видумує машину, щоб виробляти з волокна нитки, потім видумує візерунок, потім тижнями тяжко працює, вишиваючи його ниткою на полотні. Я ж тільки подумаю про цілу річ — і тієї самої миті вона переді мною, вже готова.

Досить лише мені подумати про вірш, музичний твір, шахову партію — та будь-що! — і я вже створив їх. Мій розум безсмертний, для нього немає нічого неможливого. Для мого зору немає перепон; скеля для мене прозора п'ятьма для мене — денне світло. Мені не треба розгортати книжки. Досить єдиного погляду, щоб мій розум осягнув її зміст крізь палітурку; навіть через мільйон років я не забуду з неї жодного слова і де воно в книжці стоїть. Я знаю все, що відбувається в черепі людини, птаха, риби, комахи — будь-якого створіння, — від мене нічого не можна приховати. Єдиним поглядом я проникаю

в мозок ученого, і всі скарби знань, які він накопичував протягом шістдесяти років, стають моїми; він може забувати, і він таки забуває, а я все зберігаю в пам'яті.

От і зараз я проникаю в твої думки й бачу, що ти досить добре розумієш мене. Що ж далі? Може так статися, що слону сподобається павучок — якщо, звісно, слон помітить його. Але полюбити павучка слон не може. Слон здатний любити тільки подібних до себе, рівних собі. Любов ангела висока, гідна поклоніння, божественна, така любов людині недоступна, людина навіть приблизно неспроможна уявити такої любові! Але ангел може любити тільки когось із свого найяснішого чину. Якби ангел хоч на мить покохав когось із вашої раси, полум'я його любові спалило б обраницю чи обранця на попіл. Ні, ми не можемо любити людей. Ми можемо бути лише байдужими до них і не чинити їм зла. Іноді буває, що люди нам подобаються. Мені подобаєшся ти, подобаються твої друзі, подобається отець Пітер, і заради вас я дбаю про ваших односельців.

Він помітив, що я сприйняв ці слова як насмішку, і пояснив свою думку:

— Я багато чого зробив для блага жителів Езельдорфа, хоч на перший погляд може здатися, що я їм шкоджу. Люди ніколи не вміють розрізняти, що їм на користь, а що ні. Вони завжди помиляються, плутаючи одне з другим і все тому, що не знають майбутнього. Те, що я роблю для твоїх односельців, колись рясно вродить. Певну частку врожаю зберуть вони самі, решта залишиться для ще ненароджених людських поколінь. Ніхто ніколи не дізнається, що я — причина всіх цих подій, однаке це саме так. Є гра, ти й сам, певне, грав у неї з друзями. Цеглини ставлять сторчма в ряд, потім штовхають першу. Падаючи, вона збиває сусідню, та — наступну і так далі, поки повалиться весь ряд. Отак і в людському житті. В дитинстві людина штовхає першу цеглину, а потім усе відбувається з невблаганною

послідовністю. Коли б ви могли бачити майбутнє, як оце я, то знали б, що чекає кожного з вас, бо ніщо не може змінити перебігу людського життя, визначеного першим поштовхом. Тобто, нічого несподіваного не буде тому, що кожний вчинок неминуче породжує наступний, а той, у свою чергу, подальший — і так до самого кінця. Той, хто бачить майбутнє, знає все людське життя, від колиски до могили.

— Чи бог визначає хід людського життя?

— Чи бог визначає? Ні. Його визначають обставини і середовище. Від першого вчинку залежить другий і всі наступні. Припустімо, наприклад, що з чийогось життя випав один із таких учинків, хай найдрібніший. Скажімо, чоловіку призначено було певного дня, певної години, певної хвилини й секунди — навіть частки секунди — піти до колодязя по воду. Він не пішов, і від цієї миті все його життя зміниться. До самого кінця воно піде зовсім не так, як визначено його першим дитячим учинком. І справді, якби чоловік пішов до колодязя по воду, то, може, це привело б його до трону. Він туди не пішов — і його чекають нещастя й злидарська смерть. Візьмімо за приклад отаке: досить було Колумбові, скажімо, в дитинстві, перескочити бодай через одну, найдрібнішу ланку в ланцюгу неминучих подій, зумовлених його першим вчинком, усе його життя склалося б інакше. Він став би священиком і помер би в якому-небудь італійському селі, нікому невідомий, а Америку відкрили б на двісті років пізніше. Я це знаю. Вилучення будь-якого вчинку з мільярда призначених Колумбові дій означало б цілковиту зміну його життя. Я вивчив мільярд можливих життєвих ліній Колумба, і лише в одній з них відбувається відкриття Америки. Ви, люди, навіть не підозрюєте, що всі ваші вчинки мають однакову вагу, але це саме так. Зловити муху, що вам призначено зловити, може виявитися таким самим важливим для вашої долі, як і...



— Як завоювати континент?

— Так. Фактично кожна людина не може ухилитися від призначеного їй вчинку, цього ніколи не буває! Навіть коли людина вирішує, робити їй щось чи ні, то й це тільки ланка в загальному ланцюгу, і рішення заздалегідь обумовлене. Тепер ти розумієш, що людина ніколи не може вилучити жодної ланки зі свого ланцюга. Це неможливо. Якщо людина й надумає так зробити, то цей намір буде неминучою ланкою — він мусить виникнути у певний момент, як призначено першим дитячим вчинком.

Картина, намальована Сатаною, пригнітила мене.

— Отже, людина — довічний в'язень, — сумно промовив я, — і не може визволитися!

— Так, самій людині не визволитися від наслідків першого дитячого вчинку. Але я можу визволити її.

Я печально глянув на Сатану.

— Я вже змінив долі кількох твоїх односельців.

Я хотів був подякувати Сатані, потім подумав, що робити це зарано, й промовчав.

— І ще зміню кілька доль. Ти знаєш маленьку Лізу Брандт?

— Аякже, хто ж її не знає! Моя мама каже, що не бачила дитини кращої та лагіднішої за неї. Каже, що Ліза, коли виросте, буде гордістю нашого села, і всі її любитимуть, як і тепер.

— Я зміню її майбутнє.

— Покращиш? — запитав я.

— Так. І майбутнє Ніколауса теж зміню.

Тепер я зрадів і сказав:

— Мабуть, за Ніколауса не треба клопотатися перед тобою. Для нього ти й так постараєшся.

— Певна річ.

Моя уява гарячково запрацювала. Я вже намалював собі блискуче майбутнє Ніколауса — він стане знаменитим генералом і гофмейстером двора. Аж тут я помітив, що Сатана чекає, коли я знов буду готовий його слухати. Мені стало соромно, бо він, безперечно, прочитав мої немудрі мріяння. Я думав, що Сатана сміятиметься з мене, але ні. Він повів далі:

— Нікові призначено прожити шістдесят два роки.

— От здорово! — сказав я.

— А Лізі — тридцять шість. Але я вже казав тобі, що зміню їхні долі, отже, і строк життя. Через дві хвилини і п'ятнадцять секунд Ніколаус прокинеться й побачить, що крізь відчинене вікно в кімнату ринуть струмені дощу. Долею йому призначено перевернутися на другий бік і знову заснути. Але я призначив, що він спочатку підведеться й зачинить вікно. Ця дрібниця змінить його життя цілком. Уранці він прокинеться на дві хвилини пізніше, через що з ним не станеться нічого, що мало статися — Сатана витяг годинника, з хвилину дивився на нього, а тоді сказав: — Ніколаус устав з ліжка й зачинив вікно. Його

життя змінилося, почалося нове. Отже, будуть важливі наслідки.

Мене пройняв дроз від цих моторошних слів.

— Завдяки цій зміні через дванадцять днів трапляться певні події. Наприклад, Ніколаус повинен був урятувати Лізу, яка потопала в річці. Він прибіг би саме вчасно, о чотири хвилини на одинадцятку — цей час з точністю до секунди було призначено давним-давно, — і тоді легко витяг би Лізу, бо вона ще була на мілкому. Але він прибіжить на кілька секунд пізніше, коли Лізу течією віднесе на глибину. Ніколаус зробить усе, що зможе, але вони обоє втопляться.

— О Сатано, любий Сатано! — закричав я зі сльозами на очах. — Урятуй їх! Не дай тому статися! Я не переживу смерті Ніколауса, він мій улюблений товариш по іграх, мій друг. А бідолашна Лізіна мама! Зглянься на неї!

Я пригорнувся до Сатани, просив, благав, але він був незворушний. Сатана велів мені сісти на місце і вислухати його до кінця.

— Я змінив перебіг життя Ніколауса, і тим самим змінив перебіг Лізиного. Якби я цього не зробив, Ніколаус урятував би Лізу, але сам промокнув би й застудився. Потім захворів би на одну з тих дивних, згубних для вашого роду пропасниць, і наслідки були б жахливі. Протягом сорока шести років йому б довелося пролежати колодою в ліжку. Глухий, сліпий, німий, він день і ніч благав би одного — щоб до нього найскоріше прийшла благословенна смерть. Ну то що, знову перемінити його життя?

— О ні! О ні, нізащо в світі! Будь милосердий, пожалій його, хай залишається все, як є!

— Це найкращий вихід, Я зробив для нього все, що міг. Я перебрав мільярд життєвих ліній Ніколауса, і всі вони сповнені бідувань і нещасть. Якби я не втрутився, через дванадцять днів він урятував би Лізу, витративши всього-на-всього шість хвилин, а у винагороду за своє геройство дістав би сорок шість років горя і страждань. Я мав на увазі саме цей випадок, коли недавно казав тобі, що вчинок, який дає людині годину щастя чи вдоволення собою, винагороджується чи карається роками страждань.

Я запитав подумки, від якої ж біди має врятувати бідолашну малу Лізу її передчасна смерть? Сатана відповів на мою думку:

— Від десяти років мук і повільного одужання після нещасливого випадку; і ще від дев'ятнадцяти років розпусти, ганьби, гріховності й злочинів, які закінчилися б смертю від руки ката. Через дванадцять днів Ліза помре. Її мати віддала б усе на світі, щоб урятувати дочку. Хіба я не добріший за її матір?

— Так... так, ти добріший і мудріший.

— Наближається суд над отцем Пітером. Його виправдають. Суд матиме неспростовні докази невинності отця Пітера.

— Та невже? Ти справді так думаєш?

— Я це знаю. Йому буде повернено його добре ім'я, і решту життя він проживе щасливо.

— Твоя правда. Отець Пітер таки буде щасливий, якщо його добре ім'я буде відновлено.

— Він буде щасливий не тому. Коли суд ухвалить виправдувальний вирок, я зміню долю отця Пітера йому ж на добро. Він ніколи не визнає, що його добре ім'я відновлено.

Я несміливо подумав, що непогано було б дізнатися про все докладніше, проте Сатана не звернув на мою думку ніякої уваги. Потім я згадав про астролога. Цікаво, куди він подівся?

— Він на Місяці, — відповів Сатана, якимось дивно засміявшись. — Я закинув його на зворотний бік Місяця. Астролог не знає, куди потрапив, там не дуже весело, але я вважаю, що кращої місцини для спостереження за зірками не знайти. Незабаром астролог мені знадобиться. Тоді я перенесу його назад і знов утілюсь у нього. Астрологові призначене довге життя, сповнене жорстокості й паскудства, однак я зміню його долю, бо не держу на нього зла й навіть ладен зробити йому послугу. Мабуть, я влаштую, щоб астролога спалили на багатті.

Дивне ж у Сатани уявлення про послугу! Проте він ангел, а вони в таких справах не тямлять. Ангели ні в чому не схожі на нас, і люди для них ніщо. Ми здаємось їм диваками. Але навіщо Сатана запроторив астролога так далеко, адже він міг захвати його десь у Німеччині й тримати напохваті.

— Далеко? — перепитав Сатана. — Для мене далечі не існує, я не знаю відстані. Звідси до Сонця близько ста мільйонів миль, і світло, яке ми бачимо, долинуло до нас за вісім хвилин. Я ж можу пролетіти цю відстань, та й будь-яку, за такий малий відтинок часу, що його не можна виміряти ніяким годинником. Досить мені подумати — і мій політ здійснений.

Я простягнув руку і сказав:

— Сонячний промінь падає мені на долоню. Оберни його на склянку з вином, Сатано!

Він зробив це. Я випив вино.

— Розбий склянку, — велів Сатана.

Я розбив її.

— Ну от, бачиш — склянка справжня. Твої односельці думали, що мідні кулі зачаровані і щезнуть як дим, і боялися доторкнутися до них. Які ви дивні створіння — рід людський. Однак час повертатися. В мене є справи. Зараз я знову покладу тебе в постіль.

Він зробив так, як сказав, а потім щез. З п'ятьми кризь шум дощу до мене долинув його голос:

— Так, Сеппі ти можеш про це розповісти, але більш нікому.

То була відповідь на мою думку.

## Розділ 8

Сон ніяк не приходив. І не через те, що я пишався чи був збуджений подорожжю аж на край світу, в Китай, і міг тепер посміятися з Бартеля Шперлінга, котрий, побувавши один-єдиний раз у Відні, величав себе "мандрівником" і дивився спогорда на решту езельдорфських хлопців, що не бачили, які є чудеса на світі. Іншим разом ця думка, може, й завадила б мені заснути, але тепер вона анітрохи не турбувала мене. Я думав про Ніколауса, тільки про нього. Я згадував, скільки славних днів провели ми разом, як грались і пустували в лісі, на полях, коло річки довгими літніми днями; як каталися на ковзанах і

санчатах узимку, втікши з уроків. А тепер Ніколаусові доведеться розпрощатися зі своїм молодим життям. Наставатимуть і минатимуть зими й літа, ми, як і раніше, гулятимемо і гратимемось, але Ніколауса вже не буде з нами, ми вже більше ніколи його не побачимо. Завтра він буде такий, як завжди, нічого не знатиме, а я не зможу чути його сміху, дивитись, як він жартує і веселиться, бо для мене він уже мрець у савані з восковими пальцями й застиглими очима. Мине цей день, а він нічого не підозрюватиме, потім іще день, жменька днів, відведених йому, швидко танутиме, а страшний кінець невблаганно наблизатиметься, і ніхто нічого не знатиме, тільки Сеппі і я. Дванадцять днів, лише дванадцять днів! На саму згадку моторошно ставало. Я помітив, що навіть подумки називаю його не Нік чи Нікі, як ото звичайно, а шанобливо — Ніколаус, як заведено називати покійників. Одну по одній я пригадав усі наші сварки за довгі роки дружби й пересвідчився, що майже завжди був несправедливий до Ніколауса, кривдив його. Тепер я картався, серце стискалося від болю, як ото буває, коли згадуєш, що був недобрий до друзів, яких уже немає на світі, і не повернути їх навіть на мить, щоб стати навколішки й сказати: "Згляньтесь і простіть!"

Одного разу — ми були ще дев'ятирічними хлопчиками — торговець садовою посадовив Ніколауса з якимсь дорученням майже за дві милі від нашого села і дав йому в нагороду чудове велике яблуко. Я перестрів Ніколауса, коли він біг додому з тим яблуком, ніг під собою не чуючи від задоволення й радості. Ніколаус, нічого не підозрюючи, дав яблуко мені — помилуватись. Я побіг геть, обгризаючи яблуко, а Ніколаус гнав за мною, благаючи віддати. Коли ж нарешті догнав мене, я тицьнув йому недогризок, а сам засміявся. Ніколаус відвернувся, заплакав і сказав, що збирався віднести яблуко маленькій сестричці. Мені стало нестерпно соромно: адже його сестричка одужувала після тривалої хвороби, і йому хотілося зробити їй приємну несподіванку й потішитись її радістю. Але я

нізачо не признався б, що мені соромно, і, прикидаючись байдужим, сказав йому щось брутальне, образливе. Ніколаус нічого не відповів, однак коли звернув до свого дому, я побачив по його обличчю, як він страждає. І ще довго ночами поставало переді мною Ніколаусове обличчя, дорікало мені, і знову мучився соромом. Минали роки, почуття це поволі слабшало, згодом і зовсім зникло, але зараз ожило, напрочуд виразне.

Колись у школі — нам було вже по одинадцять років — я перекинув чорнильницю й залив чотири зошити. Мені загрожувала сувора покара, але я звалив усе на Ніколауса, і його відшмагали різками.

І зовсім недавно, торік, я обдурив Ніколауса, міняючись із ним гачками для риболовлі: підсунув йому великого надтріснутого гачка, а собі взяв три маленькі, цілі. Гачок у Ніколауса зламався першого ж разу, коли він тягнув рибину. Та Ніколаусові навіть і на думку не спало, що я його обдурив, і коли я, картаючись докорами сумління, хотів був повернути йому один з маленьких гачків, він відмовився: "Міньба є міньба. Хіба ти винний, що гачок зламався?"

Ні, я не міг заснути. Спогади про ці дрібні кривди мучили мене, завдавали ще більшого болю, ніж коли б ішлося про живу людину. Ніколаус був іще живий, але для мене він був уже мертвий. Вітер, як і доти, стогнав на горищі, дощ тарабанив у шибки.

Вранці я розшукав Сеппі і все йому розповів. Ми стояли внизу, на березі річки. Губи в Сеппі сіпались, але він нічого не казав, лише пополотнів — настільки приголомшили його мої слова. Так він стояв кілька хвилин, потім у нього на очах виступили сльози, і він одвернувся. Я міцно взяв Сеппі за руку, і ми пішли разом, думаючи, але не розмовляючи. Ми проминули міст, перетнули луку, піднялися на лісисті горби й тільки там



прийшли до мови. Говорили ми лише про Ніколауса, пригадували нашу дружбу. А Сеппі раз у раз повторював, ніби сам до себе:

— Дванадцять днів! Менше дванадцяти днів!

Ми вирішили, що весь час будемо разом з Ніколаусом. Ми повинні взяти все від нашої з ним дружби. Не можна гаяти ні дня. І все-таки ми не пішли його шукати. Нам було страшно — це однаково як іти на зустріч з мерцем. У голос ми цього не казали, але думали саме так. Тому обоє здригнулися, коли за поворотом дороги лицем до лиця зіштовхнулися з Ніколаусом. Він весело закричав:

— Гей! Що сталося? Чи не зустріли ви привида?

Ми не могли говорити, а втім, у цьому й не було потреби: Ніколаус ладен був балакати за трьох. Ніколаус щойно бачив Сатану, і тому був у пречудовому настрої. Сатана розповів йому про нашу подорож до Китаю. Ніколаус попросив Сатану і його взяти з собою у подорож, і Сатана пообіцяв йому це, сказавши, що мандрівка буде далека, захоплива й прекрасна. Ніколаус хотів, щоб він і нас узяв, але Сатана сказав, що це неможливо; та колись настане і наша черга. Сатана прийде по нього 13-го числа, і Ніколаус уже нетерпляче рахував години, що залишилися до цього дня.

Це був той самий фатальний день. Ми теж рахували години.

Ми пройшли чимало миль, вибираючи наші улюблені стежки, знайомі нам ще з дитинства, і весь час згадували то те, то се з нашої дружби. Однак веселився тільки Ніколаус. Ми з Сеппі ніяк не могли позбавитися гнітючого почуття. Ми були незвично лагідні з Ніколаусом, уважні, старалися показати, як ми його

любимо, і йому було приємно. Ми раз у раз намагалися прислужитися Ніколаусові, допомогти в чомусь, казали: "Стривай, ми самі зробимо!" — і це теж його радувало. Я дав Ніколаусові сім гачків для риболовлі — все, що в мене було, — і умовив його прийняти подарунок. А Сеппі подарував Ніколаусові новенького ножика і червоно-жовту дзиґу. Сеппі сказав мені потім, що не раз обдурював Ніколауса, і тепер хотів спокутувати свою провину, хоч Ніколаус і не пам'ятав кривди. Ніколауса зворушили наші подарунки, він був щасливий, що має таких щирих друзів. Ми страждали від того, що він нами пишався, від його вдячності, бо відчували себе негідними такої дружби. Прощаючись із нами, Ніколаус аж сявав од радості і казав, що ніколи не був такий щасливий, як сьогодні.

Дорогою додому Сеппі сказав мені:

— Ми завжди любили Ніколауса, але хіба ми дорожили ним так, як тепер, коли втрачаємо його!

Наступного дня і решту днів ми намагалися проводити кожную вільну хвилину з Ніколаусом. Щоб довше побути разом, ми троє уникали хатньої праці та інших обов'язків. Батьки сварили нас і грозилися покарати. Щоранку я і Сеппі прокидалися, здригаючись від страху, і казали: "Залишилося тільки десять днів", "залишилося тільки дев'ять днів", "тільки вісім", "тільки сім". Дні минали один по одному, а Ніколаус був жвавий, щасливий і не міг зрозуміти, чому ми такі смутні. Чого він тільки не вигадував, щоб розважити нас! Проте без особливого успіху. Веселість наша не була щирою, наш вимушений сміх загасав і переходив у зітхання. Ніколаус розпитував нас, що сталося, казав, що хоче допомогти нам чи принаймні поспівчувати і хоч цим полегшити наше горе, і нам доводилося брехати, щоб заспокоїти його.

Найбільше нас жахало, коли Ніколаус призначав щось на майбутнє, часто сягаючи за 13-е число! Щоразу при цьому нас проймав душевний трепет. Ніколаус не втрачав надії розвеселити нас, розвіяти наш смуток, і нарешті, коли йому залишалося жити всього три дні, він радісно сказав нам, що придумав чудову річ — влаштувати для сільської молоді 14-го числа пікнік і танці на тому самому місці в лісі, де ми вперше побачили Сатану. Ми жахнулись — адже 14-го Ніколауса мали ховати. Ми не наслідилися заперечувати, бо він, певна річ, захотів би знати, чому ми проти, а ми б не змогли відповісти. Ніколаус попросив нас допомогти йому скликати гостей, і ми погодилися — хіба можна відмовити другові, який стоїть на краю могили? Та це було жахливо: ми власне запрошували гостей на його похороні

Страшними були ці одинадцять днів, і все-таки тепер, коли мене відокремлює від того часу ціле прожите життя" вони здаються мені прекрасними, і я згадую про них з почуттям вдячності. Адже це були дні спілкування з дорогим другом, який пішов од нас, і відтоді я ніколи не знав ближчої та ніжнішої дружби. Ми рахували кожную годину, кожную хвилину швидкоплинного часу, чіплялися за них з болем і відчаєм скнари, якого грабують, забираючи одну по одній золоті монети, а він нічого не може вдіяти.

Останнього вечора ми гуляли довше, ніж звичайно. Винні були ми з Сеппі, бо ніяк не могли розстатися з Ніколаусом, і коли нарешті простилися біля дверей його дому, година була пізня. Ми постояли ще трохи, прислухаючись, і почули те, чого боялися. Батько давно грозився покарати Ніколауса і тепер побив його. Ніколаус плакав. Не в змозі більше слухати, ми поквапилися додому, сповнені каяття, що це сталося через нас. Батька Ніколауса нам теж було шкода. Ми думали: "Якби ж він знав... якби він тільки знав!"

Уранці Ніколаус не прийшов на місце зустрічі, і ми подалися до нього додому дізнатися, в чому справа. Його мати сказала нам:

— Батькові урвався терпець, каже, що з нього вистачить. Коли не покличеш Нікі, його немає вдома, а потім виявляється, що він десь пропадав з вами двома. Вчора ввечері батько відшмагав його. Я завжди жаліла Нікі, часто рятувала від різок, заступалась, але цього разу не стала, бо й сама розсердилася.

— Якби ж то ви заступилися за Ніколауса цього разу! — сказав я тремтячим голосом. — Може, коли-небудь це втішило б вас...

Мати Ніколауса прасувала білизну, стоячи спиною до мене. Тепер вона повернулась із здивованим та занепокоєним виглядом і сказала:

— Що це ти верзеш?

Я розгубився й не знав, що відповісти, а вона пильно дивилася на мене, і я зовсім збентежився. Та меткий Сеппі прийшов мені на допомогу і сказав:

— Авжеж, вам приємно було б згадувати про це. Вчора ми затрималися Тому, що Ніколаус розповідав нам, яка ви добра; батько не карав його різками, коли ви були поруч, бо ви завжди заступалися. Він так захопився розповіддю, а нам було так цікаво слухати, що ми навіть забули про пізню годину.

— Значить, він вам розповідав про це, правда? — і вона витерла очі ріжечком фартуха.

— Та спитайте в Теодора, він скаже те саме!

— Мій Нікі лагідний, добрий хлопець, — мовила вона. — І чому я дозволила батькові побити його! Ніколи більше цього не буде! Подумати тільки — вчора я дратувалась і сердилася, а він любить мене, хвалить! Боже мій, якби знати все наперед! Тоді б ми завжди діяли правильно. А то блукаємо потемки й спотикаємось, наче нерозумні тварини. Тепер я ніколи не зможу без болю думати про цей вечір.

І вона тієї ж, що й інші. В ці нещасні дні ніхто, здавалося, не міг розкрити рота, щоб не сказати такого, від чого нас кидало в дроз. Так, вони "блукали потемки" і не розуміли, що самі того не знаючи, казали сумну правду.

Сеппі запитав, чи не можна Ніколаусові піти з нами погуляти.

— На жаль, ні, — відповіла вона. — Батько не велів Ніколаусові виходити, щоб він дужче відчув свою провину.

Ми з Сеппі презирнулися — є надія! Ми подумали: "Якщо Ніколауса не випустять з дому, він не втопиться". Щоб упевнитися, Сеппі запитав:

— Він просидить удома увесь день чи тільки ранок?

— Увесь день. А шкода — сьогодні така чудова година, до того ж він не звик сидіти під замком. Та нічого, він готується до пікніка і, мабуть, не дуже нудьгує.

Щось у виразі її обличчя надало Сеппі сміливості, і він запитав, чи можна нам піднятися до Ніколауса й підтримати йому компанію.

— Заходьте! — сердечно відповіла вона. — Оце я розумію! Ви справжні друзі, раз відмовляєтеся заради Ніколауса від веселої прогулянки. Славні ви хлопці, їй-право, хоч і не завжди заслуговуєте похвали. Ось вам по шматку пирога, а цей віддайте Нікові, скажіть — мама прислала.

Ввійшовши до кімнати Ніколауса, ми відразу ж глянули на стінний годинник. За чверть десята. Невже він показує правильний час? Ніколаусові залишилося жити кілька хвилин! Серце в мене стислося. Ніколаус підскочив від радості й кинувся до нас. Він не нудьгував, готувався до пікніка і настрій мав пречудовий.

— Сідайте, — сказав він, — зараз щось побачите. Я змайстрував змія — ну просто очі вбирає! Він сушиться на кухні. Зараз я принесу.

На столі були розставлені всілякі спокусливі дрібнички. То були призи, які Ніколаус приготував для пікніка. Він витратив на них усі свої заощадження. Перш ніж піти, він сказав:

— Ви поки роздивляйтесь, а я піду на кухню, попрошу маму випрасувати змія, щоб він швидше сохнув.

Він вискочив за двері і, насвистуючи, побіг униз по сходах.

Ми не стали розглядати призів. Нас ніщо не цікавило зараз, крім годинника. Ми мовчали, втупившись у циферблат, дослухалися до цокання й щораз, як хвилинна стрілка перестрибувала на одну поділку, кивали головами, розуміючи: минула ще одна хвилина у змаганні життя й смерті Нарешті Сеппі, глибоко зітхнувши, сказав:

— До десятої — дві хвилини. Ще сім хвилин — і Ніколаус перейде через смертельну межу. Він урятується, Теодоре! Він...

— Цить! Я й так немов на терню. Дивись на годинник і Мовчи!

Минуло п'ять хвилин. Ми задихалися від хвилювання та страху. Ще три хвилини. На сходах почулися кроки.

— Він урятувався!

Ми підхопилися, повернувшись до дверей.

Тримаючи в руках змія, ввійшла мати Ніколауса.

— Хіба не красень? — мовила вона. — А скільки він трудився над ним! Почав на світанку, а закінчив оце перед вашим приходом. — Вона прихилила змія до стіни й відступила на кілька кроків, щоб краще роздивитися його. — Нікі сам розмалював його і, як на мене, дуже гарно. Церква, правда, не зовсім добре вийшла, але погляньте на міст — ну точнісінько наш міст, кожен скаже. Нікі просив мене принести змія сюди... Господи! Вже сім хвилин на одинадцяту, а я...

— Та де ж він?

— Він? Вийшов на хвилю, зараз повернеться.

— Вийшов?!

— Так. Він саме спускався сходами. А тут прийшла Лізіна мама і каже, що її донечка кудись поділась, і вона дуже хвилюється. Я й кажу Ніколаусові: піди, мовляв, пошукай Лізу.

Батько, правда, наказав тобі сидіти вдома, та дарма... Та що це з вами, чого ви так зблідли? Ви, мабуть, захворіли. Сідайте-но, я зараз принесу ліки. Певне, це від пирога. Він трохи важкуватий для шлунка, але я думала...

Вона щезла, не докінчивши речення, а ми кинулися до вікна, що виходило на річку. На тому кінці моста виднілася велика юрма, люди бігли туди з усіх боків.

— Усе, кінець! Бідолашний Ніколаус... Навіщо, ох, навіщо вона випустила його з дому?

— Ходімо, — схлипуючи, сказав Сеппі. — Ходімо мерщій... Як ми дивитимемося на неї? Через п'ять хвилин вона все знатиме.

Але втекти нам не пощастило. Мати Ніколауса перестріла нас на сходах із пляшечкою в руках і примусила сісти й випити ліки. Потім їй захотілося перевірити, чи ліки допомогли. Пересвідчившись, що нам не полегшало, вона заборонила нам уставати, а сама й далі картала себе за те, що почастувала нас недопеченим пирогом.

І от настала мить, якої ми так боялися. За дверима почувся тупіт, човгання, і люди з непокритими головами врочисто внесли в дім і поклали на ліжко двох утоплеників.

— О господи! — закричала сердешна мати, впала навколішки, обняла мертвого сина й стала вкривати поцілунками його мокре обличчя. — Це я винна, я послала його на смерть! Якби я послушалася, не пустила б Ніка з дому, нічого б не сталося! Мене покарано справедливо, я була жорстока до нього вчора ввечері, коли він просив мене, його рідну матір, заступитися!



Вона голосила й голосила, і всі жінки плакали, і жаліли її, й намагалися втішити, але вона не слухала утішань і тільки твердила, що ніколи собі не простить, що, якби вона не пустила його з дому, він був би живий і здоровий, що вона винна в його смерті

Це свідчить, які люди нерозумні, коли картають себе за які-небудь свої вчинки. Сатані відомо все, а він казав, що в житті людини трапляється тільки те, що зумовлено й визначено її першим вчинком, і людина неспроможна ані змінити перебігу свого життя, ані порушити його.

Та ось почувся пронизливий зойк. Несамовито розпихаючи натовп, у будинок вбігла фрау Брандт, розхристана, простоволоса, і, припавши до своєї мертвої дитини, почала оплакувати її, цілючи та пестячи. Давши вихід своєму відчаю, вона підвелася, стиснула кулак і погрозила небу. На залитому сльозами обличчі з'явився запеклий і гнівний вираз, і вона мовила:

— Вже два тижні мене мучать сни й лихі передчуття. Я знала, що смерть хоче забрати в мене найдорожче. Ніч у ніч, день у день я лежала ниць перед богом, молила його пожаліти моє безневинне дитя, вберегти від біди... І ось відповідь бога!

Фрау Брандт не знала, що дівчинку врятовано від біди.

Вона витерла сльози з очей і щік і стояла, дивлячись на свою дитину, гладила їй волоссячко, личко. А потім знову заговорила так само гірко:

— В його жорстокому серці немає і краплі жалості. Я більше не молитимусь!

Вона взяла на руки своє мертве дитя й пішла геть. Натоп відсахнувся, даючи їй пройти. Всі були налякані жахливими словами, які вони почули. Бідолашна жінка! Сатана правду казав, ми не знаємо, де щастя, а де нещастя, і не вміємо відрізняти одне від другого. Відтоді мені не раз доводилося чути, як люди благали бога зберегти життя смертельно хворим. Сам я не роблю цього ніколи.

Обох покійників відспівували разом на другий день у нашій маленькій церкві. Зібралися всі жителі села, в тому числі й ті, хто був запрошений на пікнік. Сатана теж прийшов, що було цілком природно: коли б не він, то й панахиди б не було. Ніколаус умер без покаяння, і довелося збирати пожертвування на заупокійні відправи, щоб визволити його з чистилища. Зібрали тільки дві третини необхідної суми, і батьки Ніколауса вже хотіли решту позичити, але Сатана дав їм гроші. Він сказав нам по секрету, що ніякого чистилища немає, і що він дав гроші для того, щоб батьки Ніколауса та їхні друзі даремно не засмучувалися й не побивалися. Ми вважали, що Сатана вчинив дуже благородно, але він сказав, що гроші для нього нічого не значать.

На кладовищі тесля, якому фрау Брандт уже рік була винна п'ятдесят грошів, забрав у неї тіло малої Лізи замість застави. Фрау Брандт не могла сплатити боргу, не було в неї грошей і зараз. Тесля відніс труп додому і чотири доби протримав у льосі, а мати весь час, плачучи та благаючи, не відходила від будинку теслі. Врешті тесля закопав труп без церковних обрядів на оборі у свого брата. Від горя й сорому Лізина матір майже збожеволіла. Вона занедбала господарство і з ранку до вечора блукала по місту, проклинаючи теслю й по-блюзнірському ганьбячи закони імперії та церкви. Жаль брав дивитися на неї. Сеппі попросив Сатану втрутитись, але Сатана сказав, що і тесля, і всі інші — члени людського роду й чинять саме так, як належить цьому виду тварин. Він би втрутився,

якби так учинив кінь. Коли котрогось коня буде спіймано на подібному людському вчинкові, він просить нас, щоб ми повідомили його, і він негайно втрутиться. Звичайно, він кепкував. Хіба знайдеш такого коня!

Через кілька днів ми відчули, що нам уже несила дивитися на нещасну жінку, і попросили Сатану, щоб він розглянув інші лінії її життя й вибрав яку-небудь кращу. Він сказав, що найдовша лінія її життя передбачає ще сорок два роки, а найкоротша — двадцять дев'ять років, але що вони обидві сповнені горя, злиднів, страждань і мук. Єдине, що він може зробити, це затримати хід її життя на три хвилини. Якщо ми згодні, він це зробить. Вирішувати треба негайно. Мене і Сеппі роздирали сумніви. Ми не встигли ще зібратися на думці й розпитати Сатану про подробиці, як він сказав, що призначений термін закінчується; через кілька секунд буде вже пізно. І ми вигукнули:

— Згодні!

— Усе зроблено! — сказав він. — Вона збиралася повернути за ріг. Я примусив її повернути назад. Це змінило хід її життя.

— Що ж з нею буде тепер?

— Те, що мусить бути, вже відбувається. Ось вона свариться з ткачем Фішером. Фішер розізлився і вирішив помститись їй; він не наважився б на це, якби не сьогоднішня сварка. Фішер чув, як фрау Брандт вимовила ті блюзнірські слова над тілом мертвої дочки.

— Що ж він зробить?

— Він уже зробив — доніс на неї. Через три дні її сплять на багатті.

Ми не могли говорити — страх скував нам язики. Якби ми не втрутилися в життя фрау Брандт, її не спіткала б ця жахлива доля! Сатана помітив наші думки й сказав:

— Ви міркуєте суто по-людському, тобто нерозумно. Жінка тільки вигадала. Хоч би коли вона вмерла, однаково потрапить до раю. Ця швидка смерть на двадцять дев'ять років збільшить її блаженство на небесах і на двадцять дев'ять років зменшить її страждання на землі.

Щойно ми з Сеппі твердо вирішили ніколи більше не просити Сатану допомагати нашим друзям, адже він вважав, що робить людині ласку, вбиваючи її. Але тепер ми вже думали по-іншому, тішились і навіть пишалися своїм вчинком.

Трохи згодом я почав турбуватися про Фішера і несміливо запитав:

— А що станеться з Фішером? Чи цей випадок змінить його життя?

— Чи змінить? Аякже! Докорінно змінить. Якби він не зустрів фрау Брандт, то помер би наступного року, тридцяти чотирьох літ від роду. Тепер він проживе до дев'яноста років, буде багатий і взагалі, за вашими уявленнями, щасливий.

Ми дуже зраділи і навіть загордилися тим, що зробили для Фішера, і сподівалися, що Сатана розділить наші почуття. Але вигляд у нього був непроникний, і нам стало незручно. Ми чекали, що він скаже; він мовчав. Ми почали турбуватись і, щоб заспокоїтись, спитали, чи не затьмарить якесь лихо щасливої

долі Фішера. Сатана задумався на хвилику, а потім нерішуче сказав:

— Річ у тому, що це питання draжливе. Якби все залишилося по-старому, Фішер потрапив би до раю.

Ми жахнулися.

— А тепер?

— Ну-ну, не треба так засмучуватися. Ви не зичили йому зла; хай це вас утішить.

— Та хіба це може нас утішити? Ти мусив попередити нас, тоді б ми цього не зробили!

Але наші слова не справили на Сатану ніякого враження. Він ніколи не відчував болю чи горя, не міг по-справжньому зрозуміти, що це таке. Він тільки теоретично знав про їхнє існування, тобто, осягав розумом. А так не годиться. Поки сам не зазнаєш лиха, то й чужого не зрозумієш. Даремно ми силкувалися пояснити Сатані, що сталася жахлива річ, і як ми самі погано вчинили, але він, здавалося, нічого не втямив. Сказав тільки, що зовсім немає значення, куди потрапить Фішер; у раю за ним не побиватимуться, там таких хоч греблю гати. Ми намагалися пояснити йому, що він не зрозумів суті, що лише сам Фішер може вирішити, що для нього краще. Але всі наші зусилля пішли нанівець. Сатана відповів, що Фішер його не обходить: таких Фішерів на світі дуже багато.

Тут на тому боці вулиці показався Фішер. Побачивши його, ми мало не знепритомніли: з нашої вини йому судилася жахлива доля. А Фішер і не підозрював, що з ним щось скоїлося! Він ішов пружною ходою, був жвавий і, видно, задоволений тим, що

нашкодив бідолашній фрау Брандт, і раз у раз нетерпляче озирався через плече. Нарешті він побачив те, чого чекав: сторожа вела фрау Брандт, закуту в брязкітливі кайдани. Слідом за нею біг натовп, глузуючи з неї, кричачи: "Богохульниця! Єретичка!" В натовпі були її колишні друзі й сусіди. Дехто замахувався на неї, наміряючись ударити, а сторожа, замість відігнати їх, удавала, ніби нічого не помічає.

— Прожени їх, Сатано!

І тільки тоді, коли цей крик вихопився з наших грудей, ми з Сеппі схаменулись, пригадавши, що будь-яке втручання Сатани у вчинки людей змінює їхні подальші долі. Він легенько дмухнув, і переслідувачі фрау Брандт захиталися, почали спотикатись і розмахувати руками, ніби хапаючись за повітря. Потім кинулися хто куди, репетуючи від болю. Своїм легеньким подихом Сатана кожному з них зламав по ребру. Ми запитали, чи зміниться лінія їхнього життя.

— Так, цілком. Кому додасться кілька років життя, кому відніметься. Дехто вигодає від цієї зміни, але більшість втратить.

Ми не стали питати, чи не чекає кого-небудь із цих людей доля Фішера. Краще було не питати. Ми були певні, що Сатана хоче нам допомогти, але почали сумніватися в його присудах. Колись ми з Сеппі хотіли, щоб Сатана простежив лінію нашого життя й подивився, чи не можна її покращити. Але тепер ми відмовилися від цієї думки і вирішили не розмовляти з ним на такі теми.

День чи два село аж вирувало, тільки й мови було, що про арешт фрау Брандт і таємничу кару, яка вразила її мучителів. Зал суду був повний. Провину фрау Брандт довели відразу, бо

вона повторила на суді всі свої блюзнірські слова й відмовилася забрати їх назад. Коли їй пригрозили карою на смерть, вона сказала, що краще вже вмерти й жити зі справжніми дияволами в пеклі, ніж з їхніми наслідувачами тут, у селі. Фрау Брандт обвинуватили в тому, що вона за допомогою чарів зламала ребра своїм односельцям, і запитали, чи вона не відьма. Вона зневажливо відповіла:

— Ні. Якби я мала ту силу, то хіба хто-небудь з вас, лицемірних святенників, прожив би хоч п'ять хвилин? Ні, я вас усіх на місці повбивала б. Ухвалюйте свій вирок і дайте мені спокій. Ви мені остогидли.

Суд ухвалив обвинувальний вирок. Фрау Брандт відлучили від церкви, позбавили райського блаженства і прирекли до пекельних мук. Потім на неї одягли балахон з грубого полотна, передали світській владі і під розмірений похоронний дзвін повели на ринкову площу. Ми бачили, як фрау Брандт прикули до стовпа. В тихе повітря здійнявся перший голубуватий димок. Суворе обличчя фрау Брандт полагіднішало, вона обвела поглядом щільну юрму глядачів і спокійно промовила:

— Колись давним-давно ми з вами були невинними крихітками і бавилися разом. В ім'я цього я вас прощаю.

Ми пішли звідти і не бачили, як полум'я охопило фрау Брандт, але чули, як вона кричить, хоч і заткнули вуха пальцями. Коли крики затихли, ми зрозуміли — вона вже в раю, незважаючи на відлучення від церкви. Ми раділи її смерті й не шкодували, що спричинилися до цього.

Минуло кілька днів, Сатана знову прийшов. Ми завжди нетерпляче ждали його, адже поруч з ним життя не було таке нудне. Він підійшов до нас у лісі, там, де ми вперше зустрілися.

Як і всі хлопці, ми прагнули розваг, і попросили Сатану щонебудь нам показати.

— Дуже добре, — сказав він. — Я покажу вам історію людського роду — те, що ви називаєте цивілізацією. Хочете?

Ми сказали, що хочемо.

Сатана порухом думки обернув ліс на райський сад. Ми побачили Авеля, який молився перед вітарем. Потім з'явився Каїн з дрючком у руках. Він, здавалося, не помітив нас і неодмінно наступив би мені на ногу, якби я вчасно не відсмикнув її. Каїн заговорив до брата незрозумілою мовою, потім розлютився, почав йому погрожувати. Ми відвернулись, бо знали, що зараз станеться. Але ми почули важкі удари, крики і стогін, потім усе стихло. Коли ми глянули знову, вмираючий Авель лежав у калюжі крові, а Каїн стояв над ним, мстивий і нерозкаяний.

Видіння щезло, і за ним потяглася довга низка невідомих нам війн, убивств і різанини. Настав усесвітній потоп. Бурхливі хвилі жбурляли ковчег, на обрії крізь запону дощу бовваніли високі гори. Сатана сказав:

— Ваша цивілізація почалася нещасливо. Зараз буде ще один захід.

Сцена перемінилась, і ми побачили п'яного від вина Ноя.

Потім Сатана показав нам Содом і Гоморру — "спробу знайти хоч двох чи трьох порядних людей", як висловився Сатана. Після цього ми побачили Лота з дочками в печері.



Потім пішли війни іудеїв. Вони чинили криваву різанину, забиваючи переможених і їхню худобу. Живими залишали тільки юних дівчат, розподіляючи їх між собою.

Далі ми побачили, як Іаїль прослизнула в намет і вбила цвях у скроню сплячому гостеві. Ми були зовсім поруч; кров, яка бризнула з рани, потекла маленьким червоним ручаєм просто до наших ніг, і ми, коли б схотіли, могли доторкнутися до неї руками.

Тоді перед нами пройшли війни єгиптян, війни греків, війни римлян — усю землю залили огидні потоки крові. Римляни підступно обманули карфагенян, ми бачили жахливу картину винищення цього відважного народу. Цезар удерся в Британію. "Варвари, які жили там, не вчинили йому ніякої шкоди, але він хотів загарбати їхню землю й подарувати їхнім удовам і сиротам блага цивілізації", — пояснив нам Сатана.

Народилося християнство. Перед нашими очима проминула історія Європи і протягом століть християнство і цивілізація йшли пліч-о-пліч, "залишаючи на своєму шляху голод, спустошення, смерть та інші ознаки поступу людського роду", завважив Сатана.

Війни, війни і знову війни — в усій Європі, в усьому світі.

— Іноді воювали заради приватних інтересів королівських династій, — сказав Сатана, — іноді для поневолення слабшого народу, але ніколи напасник не починав війни з благородною метою. Таких війн в історії людства нема.

— Так от, — вів далі Сатана, — ви бачили поступ людства до сьогоднішніх днів. Мабуть, ви погодитеся зі мною, що він у своєму роді гідний подиву. А тепер зазирнімо в майбутнє.

Він показав нам битви, де застосовувалася ще нищівніша машинерія війни, які були ще жахливіші за кількістю загиблих.

— Ви можете пересвідчитися, — мовив Сатана, — що людство невпинне в своєму розвитку: Каїн убив Авеля дрючком; стародавні іудеї вбивали дротиками й мечами; греки і римляни запровадили панцирі й щити, організацію війська і полководницьке мистецтво; християни впровадили порох і вогнепальну зброю. Через кілька століть вони так удосконалять свої смертоносні знаряддя вбивства, що всьому світові доведеться визнати: без християнської цивілізації війна назавжди залишилася б нікчемною забавою.

Тут Сатана зайшовся жорстоким сміхом і взявся глузувати з людського роду, хоч і знав, як його слова ображають і ранять нас. Тільки ангел міг так поводитися; для ангелів страждання — ніщо, ангели знають про них хіба що з чуток.

Ми з Сеппі не раз уже пробували тактовно й обережно переконати Сатану, що він не зовсім правий. Сатана звичайно відмовчувався, і ми вважали його мовчанку за згоду. І тому ці слова Сатани дуже нас засмутили. Наші докази, мабуть, не справили на нього глибокого враження. Ми були розчаровані; певне, так відчувається місіонер, який плекав надію, але бачить, що старався марно. Однак ми не виказували своїх почуттів, розуміючи, що зараз для цього не час.

Сатана насміявся своїм жорстоким сміхом досхочу, а потім сказав:

— Так, досягнення пречудові. Протягом п'яти чи шести тисячоліть народилися, розквітли й викликали подив світу не менше п'яти чи шести цивілізацій, потім занепали й зникли. І жодна з них, за винятком останньої, не винайшла способу

масового і простого знищення людей. Вони старалися, докладали всіх зусиль, адже вбивати — найулюбленіше заняття людського роду від самого початку його існування. Але тільки християнська цивілізація досягла успіху, чим і може пишатися. Минуть ще два чи три століття, і всі визнають, що християни — досвідчені вбивці, і тоді погани підуть учитися до християн — не по релігію, а по зброю. Турки і китайці купуватимуть її, щоб убивати місіонерів і навернених до християнства.

Тут Сатана знову почав показувати, і перед нашими очима один по одному пройшли народи, довжелезна процесія, що розтяглася на два чи три століття, безконечні юрми людей, які люто билися, потопали в океанах крові, задихалися в чорному диму битв, крізь який проблискували тільки прапори і червоні спалахи гарматних пострілів; і завжди ми чули гуркіт канонади і передсмертні зойки.

— І для чого все це? — запитав Сатана, лиховісно засміявшись. — Зовсім ні для чого. Ви нічого не досягли. Ви завжди повертаєтеся туди, звідки починали. Протягом мільйона років люди безнастанно розмножуються і так само безнастанно винищують один одного. Для чого? Жоден мудрець не відповість на моє запитання. Кому це йде на користь? Лише жменьці нікчемних узурпаторів-монархів і знаті, які зневажають вас, відчують себе опоганеними, якщо ви доторкнетесь до них, і зачиняють двері перед самим вашим носом, якщо ви постукаєте до них. Ви на них гнете спину, ви за них воюєте, вмираєте — і не соромитеся цього, а пишаєтеся! Саме існування цих людей — вічна ганьба для вас, а ви боїтесь обуритися. Вони — лише жебраки, яких ви утримуєте своїми подаяннями, але ці жебраки дивляться на вас, як благодійники на прохачів. Вони розмовляють з вами, як пан з рабом, і чують у відповіді мову раба, звернену до пана. Ваші уста вихваляють їх, а в глибині душі — якщо у вас збереглася душа, — ви зневажаєте себе за це. Перша людина була лицеміром і

боягузом, і нащадки успадкували ці риси. Ось підвалини, на яких будується ваша цивілізація. Тож вип'ємо, щоб вона завжди процвітала! Вип'ємо, щоб вона не згасала! Вип'ємо, щоб... — Тут він з виразу наших облич зрозумів, які ми ображені, урвав свою мову на півслові, перестав сміятись і, відразу змінившись, лагідно проказав: — Ні, давайте вип'ємо за здоров'я один одного і забудемо про цивілізацію. Вино, яке за моїм велінням налилося вам у келихи з нічого, — земне, і призначалося для попереднього тосту. Киньте ці келихи, наш новий тост ми відзначимо вином, якого ще світ не бачив.

Ми послухались і простягли руки. В наші долоні лягли нові келихи, надзвичайно гарні й вишукані, зроблені з якоїсь невідомої нам речовини. Вони безперервно змінювались і здавались нам живими істотами. Вони сяяли, іскрилися, переливались всіма барвами, не зупиняючись і на мить. У них ніби напливали й відпливали різнобарвні хвилі, зіштовхувалися, вибухали і розсипалися бризками всяких відтінків. Мабуть, найбільше вони нагадували опали, які пронизують своїм чудовим вогнем вируючий морський прибій. Вино ж не можна було порівняти ні до чого. Випивши його, ми були охоплені дивним, чарівним почуттям, ніби сподобилися райського блаженства. Очі Сеппі наповнилися сльозами, і він побожно вимовив:

— Коли-небудь ми будемо там, і тоді...

Він крадькома глянув на Сатану. Сеппі, очевидно, чекав, що Сатана скаже: "Так, прийде час, і ви там будете", але Сатана ніби думав про щось інше і нічого не сказав. Мені стало моторошно, адже я знав, що він усе чув — ніщо сказане чи навіть подумане не проминало його. Сердега Сеппі зняковів і не докінчив речення. Келихи піднялися, розітнули повітря, злетіли в небо, наче три сяйливі ореоли, і зникли. Чому? То була погана

призвістка й навіювала невеселі думки. Чи я колись побачу свій келих? Чи побачить Сеппі свій?

## Розділ 9

Влада Сатани над часом і простором вражала нас. Вони для нього не існували. Він називав їх людськими вигадками. Ми з ним часто вирушали до найвіддаленіших куточків світу, цілі тижні, а то й місяці перебували там, але, повернувшись назад, помічали, що минула всього якась частка секунди: досить було глянути на годинник. Комісія, що полювала на відьом, не наважуючись порушити справу проти астролога й домочадців отця Пітера, переслідувала тільки беззахисних бідняків, і люди були дуже незадоволені. Настав день, коли вони обурились і вирішили самі полювати на відьом. Почали з однієї жінки благородного походження. Було відомо, що вона зцілювала хворих за допомогою диявольського мистецтва. Замість давати їм проносне чи посилати до цирульника, щоб він пустив кров, як це у нас заведено, вона радила їм митися й добре харчуватися. Жінка бігла вулицею села, а за нею гналась юрма людей, які тюкали і проклинали її. Вона пробувала знайти порятунок в чиємусь будинку, але двері зачиняли просто перед її носом. Жінку переслідували більше як півгодини, ми теж бігли разом з юрмою, щоб подивитися, чим це закінчиться. Нарешті вона знесиліла, впала на землю. Її схопили, підтягли до дерева, перекинули через гілляку вірьовку, почали робити зашморг. Жінку тримали, вона ридала, благала пощади, а її юна дочка заходилася плачем, але не насмілювалася бодай слівце вимовити, щоб заступитися за матір.

Жінку повісили, і я жбурнув у неї каменя, хоч у глибині душі жалів її. Всі кидали каміння, і кожен стежив за сусідом, і якби я не зробив того, що й інші, це неодмінно помітили б і донесли на мене. Сатана голосно зареготав.

Усі, хто стояв поруч, повернулися й глянули на нього здивовано та обурено. Час для веселощів був не слухний. Вільна і насмішкувата мова Сатани, його надприродна музика викликали підозри, і багато хто потайки ставився до нього вороже. Здоровенний коваль, скориставшись з нагоди, голосно, щоб усі чули, запитав Сатану:

— Чого ти смієшся? Відповідай! І ще скажи людям, чому ти не кинув у неї каменя?

— А чи ти певен, що я не кинув у неї каменя?

— Ще б пак! Не викручуйся, я тебе з ока не спускав.

— І я! І я стежив! — почувлися ще два голоси.

— Троє свідків, — мовив Сатана. — Коваль Мюллер, підручний різника Кляйн, ткацький підмайстер Пфайфер. Усі троє — несосвітенні брехуни. Є ще свідки?

— Байдуже, є чи нема. Якої ти про нас думки — також байдуже. Трьох свідків з тебе вистачить. Або ти доведеш, що кинув камінь, або кепські твої справи.

— Авжеж! — закричала юрма і скупчилась навколо центру подій.

— Спочатку відповідай на перше запитання! — вигукнув коваль. Підбадьорений підтримкою юрми, він відчував себе героєм дня. — Чого ти сміявся?

Сатана посміхнувся і весело відповів:

— Сміявся з трьох боягузів, які жбурляють каміння у вмираючу жінку, коли їм самим загрожує близька смерть.

Забобонна юрма, жахнувшись, відсахнулася. Коваль з удаваною хоробрістю сказав:

— Дурниці! Що ти про це можеш знати?

— Я? Та все. Моє ремесло — передбачати майбутнє. Коли ви підводили руки, щоб кинути каменем у цю жінку, я прочитав долю кожного з вас трьох по лініях долоні. Один помре через тиждень, другий — сьогодні ввечері; а третьому залишилося жити тільки п'ять хвилин — он там годинник!

Слова Сатани приголомшили юрму. Пополотнілі обличчя механічно повернулися до годинника. Різник і ткач зацікавилися від страху, але коваль зібрався на силі й погрозово сказав:

— Зараз ми перевіримо одне з твоїх пророцтв. Якщо воно не справдиться, то начувайся, паничу, ти після того не проживеш і хвилини, я тобі обіцяю.

Ніхто не промовив ні слова; всі в глибокій, урочистій мовчанці дивилися на годинник. Коли минуло чотири з половиною хвилини, коваль раптом став задихатися, схопився за серце, крикнув: "Нема чим дихати! Розступіться!" — і похитнувся. Юрма роздалася, ніхто не підтримав коваля, і він упав, мертвий. Люди дивилися на нього, потім на Сатану, потім — один на одного. Вуста їхні ворушились, але слів не було чути. Потім Сатана промовив: Троє бачили, що я не кинув каменя в жінку. Може, ще є свідки? Кажіть.

Ці слова викликали паніку в юрмі, проте ніхто не озвався. Натомість посипалися взаємні обвинувачення:

— Це ти казав, що він не кинув каменя!

— Брешеш! Візьми свої слова назад! — чулось у відповідь.

За мить зчинився страшенний гвалт, розпочалася бійка, кожен лупцював свого сусіда, а посередині висів на вірьовці байдужий труп жінки. Її страждання лишилися позаду, а душа заспокоїлася.

Ми з Сатаною пішли геть. Я почував себе ніяково, одна думка не давала мені спокою: "Він казав, що сміється з них, а насправді сміявся з мене!"

Сатана знову зареготав і мовив:

— Так, я сміявся з тебе. Ти перелякався, що на тебе донесуть, і кинув камінь у жінку, хоч у душі був проти. Але я сміявся і з них.

— Чому?

— Бо вони відчували те саме, що й ти.

— Як це?

— А так. Із шістдесяти восьми чоловік шістдесяти двом так само не хотілося кидати в цю жінку каміння, як і тобі.

— Невже?

— Будь певен! Я добре вивчив вашу породу. Ви — вівці. Вами править меншість. І лише дуже рідко більшості вдається виявити свою волю. Ви поступаєтеся своїми почуттями,



переконаваннями, йдете на повідку в тих, у кого дужче горло. Іноді горлані мають рацію, іноді помиляються, але це не має значення для юрми: вона однаково йде за ними. Переважна більшість людей — диких чи цивілізованих, байдуже, — в глибині душі добрі й не хочуть завдавати болю іншим, але не наслідуються зізнатись у цьому в присутності агресивної та безжальної меншості. Задумайся над цим! Добросерда людина шпигує за такою самою добросердою людиною, щоб підштовхнути її до вчинку, який в обох викликає огиду. Кажу тобі як фахівець: я знаю, що дев'яносто дев'ять чоловік з кожних ста були рішуче проти вбивства відьом, коли багато років тому купка божевільних святенників розпочала це безглуздя. І я знаю, що навіть сьогодні, після того, як протягом століть людям передавались у спадщину забобони й дурні вчення, лише один з двадцяти щиро переслідує відьом. І все-таки кожен виказує ненависть до них і вимагає, щоб їх убивали. Однак певного дня повстане купка людей, яка зможе перекричати решту, може, то навіть буде один-єдиний сміливець зі здоровою горлянкою і твердим наміром домогтися свого, — і через тиждень усі вівці повернуть за ним, і полюванню на відьом настане край.

Монархії, аристократії і релігії ґрунтуються на головній ваді людей — взаємній недовірі. Проте кожен, ради свого добробуту чи спокою, підлещується до сусіда. Монархія, аристократія, релігія будуть завжди, процвітатимуть, пригноблюватимуть і принижуватимуть вас, бо ви були і будете рабами меншості. Ще не було такої країни, де більшість людей була б щиро віддана одній з цих установ.

Мені неприємно було чути, що Сатана порівнює людство з вівцями, і я сказав, що не згоден з ним.

— Одначе це саме так, ягнятко, — відказав Сатана. Досить подивитись, як ви воюєте — справжнісінькі барани, та ще й які смішні!

— Чому?

— Ще ніколи напасник не розпочинав справедливої чи благородної війни — ніколи. Я дивлюся на мільйон років уперед — і бачу лише кілька винятків з цього правила. Звичайно буває так: маленька купка горланів вимагатиме війни. Духівництво спочатку нерішуче заперечуватиме. Основна маса населення — незграбна та нетямуща — протре заспані очі і питає, для чого ця війна, потім обуриться й переконано скаже: "Не потрібна несправедлива й ганебна війна!" Тоді та купка кричатиме голосніше. Кілька чесних людей стануть виступати з усним і друкованим словом, наводити доводи проти війни. Їх спочатку слухатимуть, їм аплодуватимуть, але так триватиме недовго. Ті, інші, перекричать їх, вони втратять свою популярність, лави їхніх прихильників порідшають. І невдовзі ви побачите дивовижну річ: промовців камінням проженуть з трибуни, орди оскажених людей, які в глибині душі все ще проти війни, але не сміють у цьому зізнатися, задушать свободу слова. Потім увесь народ, підтримуваний духівництвом, підхопить бойовий клич, кричатиме аж до хрипоті, юрмою нападаючи на кожну чесну людину, яка наважиться розтулити рота, і незабаром ті голоси змовкнуть. Тепер державні діячі вигадуватимуть дешеві побрехеньки, намагаючись покласти відповідальність на країну, що зазнає нападу і кожен, радіючи, що може відчувати себе порядною людиною, старанно вивчає ці брехні і не бажає дослухатися до заперечень. Помалу він переконає себе, що війна справедлива, і, обдуривши самого себе, дякуватиме богові за те, що тепер спокійніше спатиме.

Дні минали за днями, а Сатана не з'являвся. Без нього життя було нудним. Астролог, повернувшись із своєї подорожі на місяць, вештався селом, нехтуючи громадську думку. Час від часу котрийсь ненависник відьомства кидав астрологові в спину каменюку так, щоб той не бачив. У Маргет під впливом двох обставин відбулися зміни на краще. Сатана, зовсім байдужий до неї, після двох чи трьох відвідувань приходити перестав. Це зачепило її гордість, і вона вирішила викинути його із свого серця. Урсула іноді розповідала Маргет, що Вільгельм Майдлінг веде непутяще життя; Маргет зрозуміла, що вона винна в цьому, бо він ревнує її до Сатани, і розкаялась. Те і те пішло їй на користь: її інтерес до Сатани невпинно слабшав, а інтерес до Вільгельма Майдлінга так само невпинно зростав. Для остаточного перетворення Маргет Вільгельмові досить було взяти себе в руки і якимсь чином знов домогтися похвали і поваги односельців.

Тепер така нагода трапилася. Маргет послала по Вільгельма й просила його взяти на себе захист її дядька на майбутньому судовому процесі. Він був дуже задоволений, кинув пиячити і став ретельно готуватися до захисту. По суті, ретельності він мав більше, ніж упевненості, бо справа була майже безнадійна. Вільгельм часто викликав нас із Сеппі до себе в контору й докладно обговорював з нами наші свідчення, сподіваючись знайти в купі полови вагомі зерна. Але вжинок, звичайно, був абиякий.

Хоч би Сатана з'явився! Я весь час думав про нього. Він знайшов би спосіб, як виграти справу. Адже він казав мені, що її буде виграно, значить, неодмінно знає, як це зробити. Та дні спливали, а він не приходив. Я, безперечно, не сумнівався, що справу буде виграно і що отець Пітер щасливо житиме до кінця своїх днів. Раз Сатана обіцяв, так обов'язково буде. Але на душі в мене було б спокійніше, якби він з'явився і порадив нам, що діяти. Якщо отцю Пітерові судилося щасливе життя, то

зволікати більше не можна. Всі казали, що ув'язнення і ганьба зовсім змучили старого, і якщо його незабаром не звільнять, він умре з горя.

Нарешті настав день суду. Народ зібрався з усієї округи, дехто приїхав здалека, щоб послухати, як судитимуть отця Пітера. В залі були всі, крім обвинуваченого. Він був надто слабкий, щоб прийти на суд. Проте Маргет прийшла. Вона трималася мужньо, сподіваючись на краще. Гроші теж були тут. Висипані з мішка, вони лежали на столі, і привілейовані брали їх у руки, розглядали, погладжували.

На місці для свідків з'явився астролог. Заради такої події він надів свій найкращий капелюх і мантию.

Запитання: Ви стверджуєте, що це ваші гроші?

Відповідь: Так.

Запитання: Як вони потрапили до вас?

Відповідь: Я знайшов мішок з грішми на дорозі, повертаючись з подорожі.

Запитання: Коли це було?

Відповідь: Два з чимось роки тому.

Запитання: Що ви зробили із знахідкою потім?

Відповідь: Я приніс гроші додому, поклав до схованки в моїй обсерваторії, сподіваючись розшукати власника.

Запитання: Ви пробували його знайти?

Відповідь: Протягом кількох місяців я провадив ретельні пошуки, але намарне.

Запитання: А потім?

Відповідь: Я вирішив, що шукати більше нема сенсу, і надумав віддати гроші на новий притулок для підкидьків при місцевому жіночому монастирі. Я взяв гроші із схованки й почав рахувати, щоб перевірити, чи всі на місці. Але тут...

Запитання: Чому ви замовкли? Продовжуйте.

Відповідь: Мені дуже прикро казати це, але щойно я полічив гроші й став класти їх назад у схованку, як помітив: позаду мене стоїть отець Пітер.

Кілька слухачів у залі пробурмотіли: "Кепські справи!" У відповідь почулося: "Та він же несосвітенний брехун!"

Запитання: Це вас стурбувало?

Відповідь: Ні, тоді я не подумав нічого поганого, бо отець Пітер часто приходив до мене несподівано. Він бідував і приходив просити допомоги.

Маргет аж спаленіла, почувши цю безсовісну брехню, ніби її дядько жебрав, та ще й у людини, чиє шахрайство він викривав стільки разів! Вона хотіла заговорити, але вчасно схаменулась і промовчала.

Запитання: Що було далі?

Відповідь: Врешті я побоявся віддавати гроші на притулок для підкидьків і вирішив почекати ще рік і продовжити пошуки. Почувши про знахідку отця Пітера, я зрадів за нього. Ніяких підозр у мене не було. Не виникло у мене підозр і через два чи три дні, коли я виявив, що мої гроші зникли, аж поки я звернув увагу на дивний збіг обставин, пов'язаний із щасливою знахідкою отця Пітера.

Запитання: Який це збіг обставин?

Відповідь: Отець Пітер знайшов свої гроші на стежці, я — на дорозі. Отець Пітер знайшов золоті дукати, я — теж. Отець Пітер знайшов тисячу сто сім дукатів, я — точнісінько стільки ж.

На цьому свідчення астролога закінчилися. Було очевидно, що вони справили на присутніх неабияке враження.

Вільгельм Майдлінг поставив астрологові кілька запитань, а потім викликав нас із Сеппі, і ми розказали, як було діло. Наша розповідь розсмішила людей в залі, і ми засоромилися. Ми й так хвилювалися, бо бачили, що Вільгельм відчуває себе невпевнено. Безперечно, він, бідолаха, дуже старався, але обставини склалися проти нього, і на симпатії публіки розраховувати не доводилося. Судді й публіка могли б і не повірити словам астролога, зважаючи на його славу брехуна, але історії отця Пітера — і поготів. Нам і так було ніяково, а коли захисник астролога відмовився допитувати нас, сказавши, що наші свідчення надто хисткі, і було б жорстоко піддавати їх такому випробуванню, всі захихотіли, а ми зовсім занепали духом. Потім він виголосив коротку глузливу промову й так висміяв нашу розповідь, що вона здалася дурною, неймовірною дитячою вигадкою, і всі сміялися до сліз. Маргет не могла більше стримуватись і заридала. Я щиро їй співчував.

Аж тут я підвів голову і відразу підбадьорився. Поруч з Вільгельмом стояв Сатана! Контраст був разючий. Сатана був такий впевнений, повний енергії, а Вільгельм — пригнічений і занепалий духом. Ми з Сеппі вмиль заспокоїлися, вирішивши, що Сатана дасть показання, переконає суддів і публіку в залі, що чорне це біле, а біле — чорне, — одне слово, зробить, що захоче. Ми глянули в зал, щоб побачити, яке враження він справляє, — адже Сатана був прекрасний, приголомшливо гарний! Та його ніхто не помічав. Ми здогадалися, що він невидимий.

Захисник астролога саме закінчував промову. Сатана почав утілюватися в Вільгельма. Розчинившись у ньому, він зник. Вільгельм одразу змінився — в його очах засвітилася енергія Сатани.

Захисник завершив виступ дуже серйозно і з гідністю. Показуючи на гроші, він сказав:

— Любов до золота — корінь усього зла на світі. Ось воно перед вами, прадавній спокусник. Воно зараз червоніє ганебним рум'янцем, хизується новою перемогою — безчестям слуги божого і двох його юних спільників. Якби тільки золото вміло говорити, то, думаю, воно б зізналося, що з усіх його перемог ця — найпідліша й гідна найбільшого жалю.

Він сів на своє місце. Підвівся Вільгельм і сказав:

— Зі свідчень позивача я роблю висновок, що він знайшов ці гроші на дорозі більш як два роки тому. Якщо я вас неправильно зрозумів, прошу мене виправити.

Астролог відповів, що його зрозуміли правильно.

— Відтоді знайдені гроші були в позивача до згаданого ним дня, тобто до останнього дня минулого року. Якщо це не так, пане, прошу мене виправити.

Астролог підтвердив слова Вільгельма, кивнувши головою. Вільгельм повернувся до голови суду.

— Коли я доведу, що оці гроші не є грішми, про які згадував позивач, тоді вони не його?

— Певна річ. Але ви порушуєте звичайний порядок судового розгляду. Якщо ви мали такого свідка, то повинні були повідомити про це суд своєчасно, викликати його сюди й...

Голова суду урвав мову й почав радитися з іншими суддями. Другий адвокат схвильовано схопився з місця, протестуючи проти виклику нових свідків, коли слухання справи вже завершується.

Судді визнали, що протест справедливий, і що його слід задовольнити.

— Але цей свідок не новий, — заперечив Вільгельм. — Він уже частково брав участь в розгляді. Я маю на увазі ці монети.

— Ці монети? Що можуть засвідчити монети?

— Можуть засвідчити, що вони не ті монети, які колись належали астрологові. Вони можуть засвідчити, що в грудні минулого року їх ще не було. Вони можуть засвідчити це роком свого випуску.

Що й казати, доказ неспростовний! Публіка в залі суду захвилювалась, а судді й захисник астролога брали монети



одну по одній і розглядали, здивовано вигукуючи. Всі хвалили Вільгельма за те, що його осяяла така блискуча думка Нарешті суддя закликав усіх до порядку і оголосив:

— Усі монети, за винятком чотирьох, випущені цього року. Суд висловлює щире співчуття обвинуваченому і глибоко шкодує, що його, невинну людину, через прикрий збіг обставин зганьблено, ув'язнено і притягнуто до суду. Справу припинено.

Отже, золото все-таки може говорити, хоч захисник астролога й сумнівався в цьому. Судді вийшли, і майже кожен з присутніх у залі підходив спочатку до Маргет потиснути їй руку й поздоровити її, а тоді до Вільгельма, щоб і йому потиснути руку й похвалити його. Сатана вже виступив із Вільгельма і стояв поруч, зацікавлено спостерігаючи за всім, що діялося довкола. Люди проходили крізь нього то туди, то сюди й навіть гадки не мали, що він тут. А Вільгельм не міг пояснити, чому лише в останню хвилину сказав про монети. Він признався, що ця думка прийшла йому в голову зненацька, ніби хтось її нав'язав, і він не вагаючись висловив її, бо чомусь був певний, що не помиляється, хоч і не досліджував монет. Це було чесно сказано, такий вже вдався Вільгельм. Хтось інший на його місці удав би, що придумав усе заздалегідь, але притримав для ефектного завершення справи.

Вільгельм тепер трохи побляк, в його очах уже не було того блиску, якого їм надавала присутність Сатани. А втім, вони знову засвітилися на хвилю, коли Маргет підійшла до нього, похвалила й подякувала, нітрохи не криючись, що пишається ним. Астролог вийшов із залу невдоволений, проклинаючи всіх на світі, а Соломон Айзекс зібрав гроші в мішок і відніс додому. Тепер вони назавжди належали отцеві Пітеру.

Сатана зник. Я подумав, що він перенісся до тюрми, щоб розказати в'язневі новину. І я не помилився. Маргет і ми, радісні й схвильовані, щодуху побігли до в'язниці.

Сатана ж, з'явившись перед нещасним в'язнем, вигукнув:

— Суд закінчився! Ти злодій! Твоє ім'я навіки зганьблено!

Від урази старий збожеволів. Коли через десять хвилин прибігли ми, отець Пітер пихато походжав туди-сюди й роздавав накази то наглядачам, то тюремникам, називаючи їх головним камергером, чи князем таким-то, чи адміралом флоту, чи фельдмаршалом та іншими пишними титулами, і радів, як дитя. Він уявляв себе імператором!

Маргет кинулась йому на груди і заридала. Ми були зворушені до глибини душі. Отець Пітер упізнав Маргет, але не міг зрозуміти, чого вона плаче. Він поплескав її по плечу й сказав:

— Не треба, ясонько. Тут є свідки, а спадкоємиці престолу не годиться так поводитися. Скажи мені, що тебе засмучує, і я зроблю все — влада імператора безмежна! — Озирнувшись, отець Пітер угледів стару Урсулу, яка витирала очі фартухом. Він здивовано сказав: — Аз вами що сталося?

Ридаючи, Урсула пояснила, що сумує, бо з ним скоїлося "таке". Отець Пітер замислився над її словами, а тоді пробурмотів ніби сам до себе: — Якась чудна оця старенька вдова герцога! Добра душа, але вічно рюмсає і не може сказати, що з нею сталося. Мабуть, і сама не знає. — Його погляд упав на Вільгельма. — А, принц індійський! Гадаю, це через вас плаче спадкоємиця престолу. Я втішу її. Більше не стоятиму на перешкоді вашому щастю, хай вона царює разом з

вами. Своє царство я теж передаю вам. Ну, дитинко, чи я добре вчинив? Тепер ти всміхнешся, правда?

Він приголубив Маргет, поцілував її, а потім, задоволений собою і всіма нами, вирішив ошчасливити всіх гуртом і взявся роздавати королівства направо й наліво. Не було нікого, хто б не дістав у подарунок бодай найменшого князівства. Нарешті отця Пітера впрохали іти додому; він простував із статечним виглядом. Люди, які юрилися на вулиці, збагнули, що старому до душі пошана, і почали кричати "ура", а він, надзвичайно потішений, поблажливо розкланювався, милостиво всміхався і час від часу, простягаючи руки, промовляв:

— Благословляю тебе, народе мій!

Нічого сумнішого мені не доводилося бачити. А Маргет з Урсулою всю дорогу проплакали.

Повертаючись додому, я натрапив на Сатану і дорікнув йому за те, що він мене обдував. Сатана нітрохи не збентежився і дуже просто відповів:

— Ти помиляєшся, я тебе не обманював. Я сказав, що отець Пітер буде щасливий, поки його віку. І це правда, бо він завжди вважатиме себе імператором, і пишатиметься, і радітиме до кінця. Він щасливий зараз, і залишиться щасливим,— єдина посправжньому щаслива людина з вашій імперії.

— Але ж як ти цього досяг, Сатано! Невже не можна було не позбавляти його розуму?

Розсердити Сатану було важко, але мені це вдалося.

— Який же ти бовдур! Невже ти досі не збагнув, що, тільки втративши розум, людина може бути щаслива! Маючи розум, вона сприймає життя таким, яке воно є, і бачить, що воно жахливе. Лише божевільні можуть бути щасливими, та й то не всі. Щасливий той, хто уявляє себе королем чи богом, решта ж такі самі нещасливі, які були, не втративши розуму. Звісно, ні про кого з вашого роду не можна сказати, що він при своєму розумі, і я вживаю цей вираз умовно. Я позбавив цю людину сухозлітки, яку ви називаєте розумом, замінив бляшанку його розуму сріблом божевілля; ти бачиш наслідки — і ти ж мене засуджуєш! Я обіцяв, що дам йому щастя до кінця його днів, і я додержав слова. Тільки так можна зробити людину щасливою, а ти незадоволений! — Він скрушно зітхнув. — Здається мені, що людському роду важко догодити.

Отакий був Сатана. Він вважав, що прислужитися людині можна, тільки вбивши її чи позбавивши розуму. Я перепросився перед ним як міг, хоч тоді й думав, що він погано розуміється на наших справах.

Сатана мав звичку казати, що людське життя — постійний, безперервний самообман. Від колиски й до могили люди обдурюють себе підробками та химерами, сприймаючи їх за дійсність і будуючи з них фальшивий світ. З десятків уявних чеснот, якими люди хизуються, добре, якщо в них є одна; вони мають себе за золото, а самі всього лише мідь. Одного разу, коли велася така розмова, Сатана заговорив про почуття гумору. Тут я вирішив, що не відступлюсь, і сказав, що люди мають почуття гумору.

— Ось він, людський рід! — сказав Сатана. — Ви завжди претендуєте на те, чого не маєте, і унцію мідних ошурків видаєте за тонну золотого піску. Якесь неповноцінне почуття гумору у вас є, але тільки й того. Більшість з вас бачить кумедний бік банальностей, дріб'язку низького ґатунку. Я кажу

про тисячу очевидних недоречностей, безглуздих і химерних ситуацій, — те, що викликає грубий регіт. Проте десятки тисяч найсмійніших у світі речей вам недоступні через вашу тупість. Чи прийде день, коли людський рід побачить кумедність своїх дитячих уявлень, засміється і сміхом зруйнує їх! Бо люди, незважаючи на всю свою вбогість, мають одну безперечно могутню зброю — сміх. Сила, гроші, докази, умовляння, наполегливість — усе це може придатися вам у боротьбі проти колоса-брехні. Може, протягом багатьох століть вам удасться трохи розхитати, послабити його. Однак підірвати, розпорошити його ви зможете тільки за допомогою сміху. Ніщо не встоїть проти сміху. Ви метушиться, намагаєтеся боротись усякими способами. Чи ви коли-небудь вдаєтеся до цієї зброї? Ні, ви дозволяєте їй взятись іржею. Чи ви взагалі здатні користуватися нею всі разом? Ні, у вас не вистачає на це ані глузду, ані відваги.

Одного разу, подорожуючи, ми з Сатаною опинилися в невеличкому індійському містечку й зупинилися подивитись на фокусника, який виступав перед натовпом тубільців. Він показував дивовижні фокуси, але я знав, що Сатані під силу й не таке. Я попросив Сатану показати своє вміння. Погодившись, він миттю перетворився на індійця в чалмі і з шматком тканини на стегнах, а мене дуже люб'язно обдарував тимчасовим знанням тутешньої мови.

Фокусник дістав насінину, посадив її в горщик і накрив ганчіркою. Через хвилину ганчірка почала підніматися; через десять хвилин вона піднялася на фут. Фокусник скинув ганчірку, — під нею росло деревце з листям і стиглими плодами. Ми покуштували плодів, вони були смачні. Проте Сатана сказав:

— Навіщо ти накриваєш горщик ганчіркою? Хіба не можна виростити дерево при денному світлі?

— Ні, — відказав фокусник, — це неможливо.

— Не багато ж ти знаєш! Певне, тільки вчишся цього мистецтва. Дай-но мені насініну. Зараз я тобі покажу, як це робиться. — Він узяв насініну. — Ну, яке дерево тобі виростити?

— З вишневої насініни може вирости тільки вишня.

— То дурниці, які під силу кожному початківцеві. Хочеш, я вирощу з неї апельсинове дерево?

— Хочу! — засміявся фокусник.

— І воно даватиме не лише апельсини, а й інші плоди!

— Якщо буде на те воля божя!

Усі засміялися.

Сатана притрусив кісточку жменькою землі й сказав:

— Рости!

Проклюнувся крихітний кільчик, почав рости, дедалі вищав, і то так швидко, що за п'ять хвилин вигнався у височенне дерево, і ми сиділи в затінку його крони. Почувся захоплений шепіт. Підвівши очі, люди побачили надзвичайну, чарівну картину. Гілля вгиналося від плодів різних видів і забарвлення — апельсинів, винограду, бананів, персиків, вишень, абрикосів тощо. Принесли кошики, і почався збір урожаю. Люди оточили Сатану, цілували йому руку і хвалили його, називаючи царем фокусників. Незабаром новина облетіла все містечко; жителі позбігалися подивитися на чудо, не забувши прихопити з собою

кошики. Плодів вистачало на всіх: на місці зірваних тут-таки виростали нові. Десятки й сотні кошиків уже були наповнені по вінця, а плодам не було кінця-краю. Раптом прийшов якийсь іноземець у полотняному одязі й шоломі від сонця. Він сердито закричав:

— Геть звідси! Ану забирайтеся, собаки! Дерево на моїй землі й належить мені.

Індійці поставили кошики на землю і поштиво вклонилися. Сатана й собі шанобливо вклонився, приклавши за місцевим звичаєм руку до чола, і мовив:

— Я вас дуже прошу, пане, дозвольте цим людям збирати плоди ще годину — тільки годину, не більше. Після можете заборонити. Вам залишиться стільки плодів, що вся країна не зможе з'їсти їх за цілий рік.

Ці слова страшенно розгнівали іноземця.

— Хто ти такий, волоцюго? Як ти смієш указувати мені, що робити, а чого ні? — загорлав він, і, не відаючи, яку робить помилку, вдарив Сатану києм, а потім штурхонував ногою. Плоди на гілках почали гнити, листя пожухло й посипалося. Іноземець утупився в голе суччя із здивованим і незадоволеним виглядом. Сатана сказав:

— Тобі доведеться сумлінно доглядати це дерево, його життя і твоє зв'язані. Дерево більше ніколи не даватиме плодів, але проживе ще довго, якщо ти дбатимеш про нього. Поливай його щогодини кожної ночі. І роби це сам, ти не повинен наймати кого-небудь для цієї роботи. Поливати вдень також не дозволяється. Якщо ти не поллєш дерева хоч раз, воно загине, і ти теж загинеш. Не намагайся втекти на батьківщину, бо не

доїдеш. Уночі не виходь за ворота свого дому — ані в справах, ані в гості; пам'ятай, що ти ризикуєш життям. Не здавай в оренду і не продавай цього маєтку — це нерозсудливо.

Іноземець був гордий і не став просити пощади, але я бачив, що він ладен був це зробити. Він стояв і дивився на Сатану. Ми щезли й опинилися на Цейлоні.

Я співчував цьому чоловікові. Я пошкодував, що Сатана всупереч своєму звичаю не вбив його або не позбавив розуму. Це було б милосердніше. Сатана підслухав мою думку і сказав:

— Я б так і зробив, але мені шкода його дружини, яка нічим не завинила переді мною. Вона зараз їде до нього з їхньої батьківщини, Португалії. Вона ще здорова, але незабаром помре. Вона скучила за чоловіком, хоче вмовити його повернутися разом з нею наступного року. Вона помре тут, не узнавши, що він не зможе покинути цієї країни.

— А він їй нічого не скаже?

— Ні. Він нікому не довірить своєї таємниці, бо думатиме, що її можуть виказати ув'язні, а тубільні слуги кого-небудь з португальців підслухають.

— А індійці зрозуміли, що ти йому сказав?

— Ні, але він завжди боятиметься, що хтось таки зрозумів. Цей страх мучитиме його, бо він був жорстоким паном для них. У снах йому ввижатиметься, ніби вони рубають його дерево. І вдень йому не буде спокою. Про ночі я вже потурбувався.

Мені стало трохи сумно, що Сатана так зловтішається своїми планами стосовно цього іноземця.



— А чи він повірив твоїм словам, Сатано?

— Йому хотілося б не вірити, але наше зникнення змусить його повірити. Дерево, яке виросло на порожньому місці, — як тут не повірити? Безглузда, неймовірна різноманітність плодів і листя, що раптом зів'яло, — все це змусить повірити. Повірить він чи ні, але, безперечно, поливатиме дерево. Однак ще до того, як настане сьогоднішня ніч, яка змінить усе його життя, він зробить ще одну, дуже характерну, спробу врятуватися.

— Яку саме?

— Покличе священика, щоб той вигнав з дерева нечисту силу. Ви, люди, кумедні створіння, хоч і гадки про це не маєте.

— А священикові він довірить свою таємницю?

— Ні. Він скаже, що якийсь фокусник з Бомбея виростив це дерево, а він хоче вигнати з дерева нечисту силу, щоб воно знову цвіло й давало плоди. Заклинання священика не допоможуть, і португалець відмовиться від свого задуму й приготує лійку.

— Священик спалить дерево. Я знаю, він не дасть йому рости.

— Авжеж, десь у Європі він так би й зробив, ще й португальця спалив би разом з ним. Але в Індії люди цивілізовані, тут такого статися не може. Португалець прожене священика і почне доглядати дерево.

Я задумався, потім сказав:

— Сатано, ти прирік цього чоловіка на тяжке життя.

— Так, святом його не назовеш.

Ми перелітали з місця на місце, подорожуючи, як уже багато разів доти, по світу. Сатана показав мені сто див, більшість з яких так чи так свідчили про слабкість і дріб'язковість людського роду. Він робив так мало не щодня, і не по злобі, зовсім ні, він просто розглядав нас з інтересом, з яким натураліст дивиться на мурашник.

## Розділ 11

Сатана приходив до нас цілий рік, а потім став появлятися рідше, аж поки щез надовго. Коли його не було, я відчував самотність і сум. Я розумів, що він поступово втрачає цікавість до нашого крихітного світу і будь-якої хвилини може назавжди припинити свої візити. І коли він врешті з'явився, я страшенно зрадив, але ненадовго. Він сказав, що прийшов попрощатися зі мною, прийшов востаннє. У нього є справи в інших місцях всесвіту, сказав він, і він пробуде там так довго, що мені не дочекатись його повернення.

— Отже, ти йдеш і більше не повернешся?

— Так, — сказав він. — Ми з тобою потоваришували, я був радий нашій дружбі, думаю, що й ти теж. Але зараз ми розстанемося назавжди і ніколи не побачимося.

— Не побачимося в цьому житті, Сатано, а в іншому? Ми ж побачимося в іншому світі?

Спокійно, неголосно він промовив дивні слова:

— Іншого життя немає.

Легенький подув його думки проник у мене, а разом з ним і непевне, невиразне поки що почуття, яке несло з собою спокій і надію, що ці неймовірні слова повинні бути правдою, що вони не можуть не бути правдою.

— Невже ти цього ніколи не підозрював, Теодоре?

— Ні. Як я міг? Якщо це правда...

— Це правда.

Порив вдячності стис мені груди, але перш ніж я встиг її висловити, знову з'явилися сумніви:

— Так, але... ми самі бачили це майбутнє життя, ми бачили його наяву... отже...

— Це було видіння, тільки й того.

Мені забило подих, я перейнявся великою надією.

— Видіння? Ви-ді...

— Саме життя — лише видіння, лише сон.

Я здригнувся. Боже ж мій! Хіба я не думав так тисячу разів!

— Немає нічого. Є тільки сон. Бог, людина, світ, сонце, місяць, міріади зірок — усе сон, усе це сон. Вони не існують. Немає нічого, крім порожнечі й тебе!

— Мене?

— Але ти — це теж не ти. В тебе немає тіла, немає крові, немає кістяка — ти тільки думка. Мене теж немає. Я лише сон, твій сон, витвір твоєї уяви. Варто лише тобі це зрозуміти й прогнати мене із твоїх видінь — і я розтану в порожнечі, з якої ти мене створив...

От я вже гину, я слабну, я зникаю. За мить ти залишишся сам у неосяжному просторі, вічно блукатимеш його безкраїми пустелями без друга чи товариша, бо ти лише думка, єдина думка, що існує, якої не можна ні зруйнувати, ні знищити. А я, твій покірливий слуга, дав тобі спізнати самого себе, здобути свободу. Хай тепер тобі сняться інші, кращі сни!

Дивно, що ти не зрозумів цього давним-давно — сотні й тисячі літ тому, цілі ери тому! — не зрозумів, що ти існуєш один-єдиний у вічності. Як дивно, що ти не зрозумів, що ваш усесвіт і його зміст — це тільки мрії, сни, вигадки! Дивно, бо ваш усесвіт такий жахливий і такий безглуздий, якими можуть бути тільки сни. Бог, який міг створити добрих дітей, так само як і злих, але творить тільки злих; бог, який міг би зробити кожного з них щасливим, але ніколи нікого не зробив щасливим; бог, який примусив їх цінувати своє гірке життя, і сам же скупко вкоротив його; бог, який задарма дав своїм ангелам вічне блаженство, а інших своїх дітей примушує заслужити його; бог, який позбавив своїх ангелів будь-яких страждань, а на інших своїх дітей наклав прокляття крайнього убозтва і душевних та тілесних хвороб; бог, який проповідує справедливість — і вигadaв пекло; проповідує милосердя — і вигadaв пекло; бог, який закликає любити ближнього свого, як самого себе, і прощати своїм ворогам сімдесят разів по сім — і вигadaв пекло! Бог, який велить людям жити доброчесно, а сам тієї доброчесності не має; який засуджує злочини, а сам їх усі чинить; який створив людину, не спитавши в неї, а сам перекладає на неї відповідальність за її вчинки, замість того, щоб чесно відповідати за це самому; бог, який, зрештою, зі справді

божественною тупістю запрошує свого бідного, приниженого раба молитися на себе!..

Тепер ти розумієш, що таке можливо лише вві сні. Розумієш, що це чиста нісенітниця, витвір нестримної фантазії, яка нездатна навіть усвідомити свою безглуздість, — одне слово, що це тільки сон, який тобі наснився. Це може бути лише сном, і нічим більше. Як ти не здогадався про це раніше?

Все, про що я тобі кажу зараз, — це правда. Нема бога, нема всесвіту, нема людського роду, нема земного життя, нема раю, нема пекла. Все це тільки сон, химерний, дурний сон. Немає нічого, крім тебе. А ти — лише думка, мандрівна думка, марна думка, бездомна думка, яка загубилась у вічному просторі!

Він щез. А я залишився, зляканий, бо знав, знав напевне: все, що він сказав, правда.